

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

720

ԳԱՂՏՆԻ ԱՏԵԱՆ
ԱՆԿԱԽ ԴԱՏԱԻՈՐԱՑ

ԹԱՐԳՄԱՆԵԱՑ

Յ. Վ. ԱՃԷՄԵԱՆ

ԳԱՂՏՆԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ԳԻՐՔ Ա.

ԳՈՐԾ ԱՍԷՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ
ԳՈՐԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՍԻՆ ԳԵՏՆԱՅԱՐԿ ԹԻԻ 40

1871 —

9(43)

-24

ԳԱՂՏՆԻ ԱՏԵԱՆ

ԱՆԿԱԽ ԳԱՏԱԻՈՐԱՑ

2012

PLATE 1. 1851

PLATE 1. 1851

1851

9(43)

Printed in Turkey

25

42-6
M

ՔԱՂՏՆԻ ԱՏԵԱՆ ԱՆԿԱԹ ՔԱՏԱԴՈՒՑ

ԹԱԳՄԱՆԵԱՑ

Յ. Վ. Ա. ՃԷՄԵԱՆ

ԳԱՂՏՆԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ԳԻՐԲ Ա.

ԳՈՐԾԱՍԷՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՈՐԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆՑ

ՎԷՋԻՐ ԽԱՆ ԳԵՏՆԱՅԱՐԿ ԹԻԻ 30

— 1871 —

20 04

12588

Книжки для продажи

Книжки для продажи

ПРИНЯТО

К. В. МАСЛОВА

ПРИНЯТО

1558
39 P.

ПРИНЯТО

ПРИНЯТО

1871

50 00

Յ Ա Ռ Ս Զ Ա Բ Ա Ն

Ա.

Ամէն մարդկային ընկերութիւն, իւր
մանկութեան ժամանակ, քեթրոզ կը
դերին ազդեցութեան կարօտ եղած է:

Ինասնումն՝ ազգերը վայրենութեան
խաւարին մէջ կը քայլեն, ընկերական
կապերէն շատն անծանօթ է անոնց, կը
քօնից, կառավարութեան, ազգայնու
թեան գաղափարները չունին: Յայն
ժամ կղերը, բանաստեղծական լեզու
կը գաստիարակէ զնոսա, յայնժամ Ար
փէտաներ, Մուսայներ կ'երգեն աստ
ուածազգեցիկ ներգաշնակութիւնն ան
տառներէն, լեռներէն, անապատներէն
կը ձգէ ուշադիր վայրենեաց խումբերը
նոքա՝ կը զբօսնուն, կը յուզին, կը գո
րովին, կ'ուսնին, քերթողք կ'աղնու:

ցլնեն , կը բարձրացնեն նոցա միտքերը ,
 կը կրթեն նոցա սիրտերը , ընկերական
 սիրոյ կայծը կը բորբոքին ամենուն հոգ-
 ւոյն մէջ , համապատասխանատուութիւ-
 նը կը հաստատեն կը ղինեն զնոսա , յօ-
 գուտ ընդհանուրին , յօգուտ ազգին ,
 զոր կը կազմեն . — ճշմարիտ մարդա-
 բէք գուցէ իրենք ըլլան . . . :

Բայց ժողովրդոց այդ մանկութեան
 ժամանակը կ'անցնի . երիտասարդութիւ-
 նըն ընդհուպ կը հասնի իւր դիւցազ-
 նական արիութեամբը ղինեալ , քերդող
 կղերին կառուցած տաճարներուն քով
 հոյակապ պարտներ կը բարձրանան ,
 ի բնակութիւն արքայից . — սոքա՛ զոյգ
 ընդ կղերին՝ տէր են եղած ամբողջ
 ազգի մը , միլիոնաւոր կուրծքեր նոցա
 համար կը շնչեն , նիզակները՝ սուրերը՝
 մահանները նոցա համար կը շառաչեն .
 ատ պատերազմի գաշտին վրայ մահուան
 քնով ննջող քաջերը նոցա համար ին-
 կեր են դիտապատ : — կազմուած ժո-
 ղովրդեան մը բախդին վրայ կը տիրեն

վեհապետք և կղերք, որ նախ դաստիարակեց զնա իւր աստուածային նուազներովը, բայց արդ կը դաւէ նորա ազատութեան դէմ, զգը և ինքը ներշնչեց մանկանց սրտերուն մէջ:

Սակայն թագաւորաց զինուորական և քաղաքական գորութենէն իրաւամբ երկընչելով, և ժողովրդեան ալ սէրն ու համարումը չկորուսեելու վտանգէն դըրդեալ կղերք կը ջանար զարքայս տեսակ մը հնազանդութեան մէջ բռնել՝ աստուածային պատու հասն ապառնալով կամ վարձատրութիւնը խոստանալով. որով ժողովրդոց իրաւանց փաստաբան կը կանգնէր յաճախ ազգերն ուրեմն իրենց իրաւունքը երբեմն կ'ընդունէին իբրև նորհ, և ոչ այլ կերպով. . . :

Քրիստոնէութեան ծագելէն քիչ մը առաջ քուրմք իրենց իշխանութիւնը ձեռքէ փակցնելու վրայ էին. Սրամազդայ շանթն անգոր էր խորախորհուրդ իմաստասիրին անասհման մտացը վրայ. չէր կրնար ստորաւի ձղել Հռովմայեցի

ազնուականին սրտին վրայ, չէր զօրէր
 նաև խոնարհեցունել պատերազմողը, ու
 որէն ու տիգէն զատ ուրիշ բանի վրայ
 հաստատուն հաւատ չէր ընծայէր:

Յայնժամ Հրէաստանի խորէն ձայն մի
 լուեցաւ. եղծեալ ընկերութեան մէջ,
 անի՛ աստուածային բարբառ թուեցաւ:
 — Այն ժամանակ ամէնազգեբը, դիւ-
 ցազնական քաջութեամբ, արբեալ ա-
 ռետարանական բարոյականով, իրենց
 կրօնական վաղեմի շէնքն սկսան տապա-
 լել: ՂԻՒՈՍ կործանեց մեծ բարոյախօս
 մը, արդի և ապագայ յառաջդիմու-
 թեան ծնունդ տուողը. Աղիմպոս խո-
 նարհեցաւ, ու անյայտ եղաւ:

Նոր կզեր մը յաջորդեց առաջնոյն,
 աստուածային ճշմարտութիւններ ու վը-
 սեմ ստութիւններ քարոզելով. փոխա-
 նակ Աստղկան տօնախմբութեանց հը-
 բաւիրելու զժողովուրդս զերկինս ցու-
 ցուց մատնանիշ. փոխանակ Կոռոզու-
 թեամբ արքայից հետ միանալով զազ-
 գրս նուաճելու, ուամկին՝ ստրկին սե-

զանակից ու քախղակից եղաւ, վեհապետաց հետ կուուելով, զառաջինն պաշտպանեց, հաւասարութեան, եղբայրսիրութեան մարդավայել դաղափարները տարածելով անդադար:

Տակաւին այնուհետև այդպիսի արմատական յեղափոխութիւն մը չէ յուզած զմարդկային ընտանիքը:

Յազթեց Բրիտոս, հաւասարութեան այն մեծ ախոյեանը:

Բայց երբ թագաւորք և իշխանք երկրի նոր կզերին առջին՝ թագերնին խոնարհեցունելով՝ նորա քարոզութիւններն ընդունեցին, ու հրաժարեցան իրենց խախտեալ մտրութիւններէն. երբ կզերը քաղաքներու, գաւառներու, ազգերու վրայ սկսաւ տիրել « պաշտօնական կերպիւ », յայնժամ, ո՛հ, յայնժամ միայն՝ Մեծ Վարդապետի բարոյականէն հեռացան . . .

Ժողովուրդք դարձեալ աներևոյթ եղան. — խօսելոյ ու խորհելոյ ազատութիւնը, հաւասարութեան մեծ սկզբ-

բունքը, անգգամի մը հնարած ցնորա-
կան բանդուգուշանքն ու ոճիրը հա-
մարուեցաւ :

Մարդկային Ս. զգը, կղերին ու վե-
հապետաց ստից ներքե վիտացող այն
մըջիւնները, խորհող էակ ըլլալու յան-
յանքն ունէր. — ուստի տգիտութեան
սեւախուր քողը տարածեցին համօրէն
քրիստոնեայ ազգաց վրայ. ամէն բան
կղերին աչերով պիտի տեսնէին. ամէն
բան նորա ականջով պիտի լսէին. նորա
պէս պիտի խորհէին. նորա պէս պիտի
խօսէին . . . :

Ընդհանուր մարդկութիւնը մեքե-
նայ մ'էր եղած, զոր կղերը ըստ բնաց
կը շարժէր :

Ս. Ը ընկերութիւնը իւր իրաւունքնե-
րէն ի սպառ հրաժարած կը թուէր. . .
ուրիշ բան չէր տեսնուէր. բայց միայն
կղերը՝ որ թագաւորաց, իշխանաց ազ-
նուականաց և ռամկաց վրայ միտքինակ
կ'իշխէր :

Չեղինակներուն ամենն ալ եկեղե-

ցականաց կարգէն էին : Դաստիարակութիւնն իրենք կ'աւանդէին , որպէս և ուղէին : Աստուածաբանութիւնը դերագոյն զխտութիւն մը համարուած էր , որոյ մէջ բովանդակուած էին միւս ամէն տեսակ զխտութիւնք և արուեստք . աստուածաբանութիւնը նոցա աղբիւրը կը նկատուէր , իբր բացարձակ պատճառ ամենայնի :

Հոսպ ուրեմն , կաթողիկոսութիւնը զօրանալով , և Հռովմայ Պապերն ալ , իրենց հայրապետութիւնն ի բազմաց հետէ Տիբերիս գետին մէջ ընկղմած ըլլալով , սկսան բոլոր աշխարհի միահեծան տէր ըլլալու յաւակնել . . . Թագաւորներ կ'օծէին . և այսու իրենք պարգևած կ'ըլլային արքայական իշխանութիւնն ի դիմաց Աստուծոյ , որոյ պաշտօնը կը արուէր նոցա յերկրի :

Գրեգոր է Պապը բացարձակ իշխանութեամբ կը դիտէր ամենուն վրայ . (չըլլայ որ օծեալներուն դպչիք) կը գո

ուար . և քրիստոնեայք ողջոյն՝ երկիւղածութեամբ և դողութեամբ կը հընադանդէին :

Բայց , ինչո՞ւ ծածկենք կղերին սուսմարդկութիւն մատուցած մեծամեծ ծառայութիւնները . անկեղծ ըլլանք :

Ո՞վ կամ ի՞նչ կարող էր փրանկ թաղաւորաց և այլոց իշխանաց դործած հարստահարութիւններուն և սոսկալի սնրագործութեանց չափ դնել , եթէ ոչ եկեղեցին . հէք անիրաւեան ո՞ւր կըրնար դարձունել զիւր արտասուածորաչերը . ո՞ւր կըրնար դիմել պաշտպանութիւն և խաղաղութիւն գտնելու համար , եթէ ոչ առ կղերն . . . :

Սակէ զատ եկեղեցին միջին դարու բարբարոսաց ձեռքէն մատենադրական անդին գանձեր փախուցեր պահեր է դարուց ի դարս :

Բայց ինչո՞ւ զժողովուրդս չէ հրաւիրած այն գանձից մասնակից ընելու ըզնոսա . Ինչո՞ւ միայն ինքը ինքնամուրթեամբ վայելեր է ի բերկրութիւնս այն

մտաւորական սնունդը : Ինչո՞ւ այն մա-
տենից մէջէն քաղած դիտնականու-
թեամբը խնդրեր է մտացվրայ ունեցած
իշխանութիւնն ըստ կարելոյն երկա-
րել : Ինչո՞ւ մարդկութեան վրայ տա-
րածուած տգիտութեան անարժան խա-
ւարը փարատելու փոյթ չէ տարեր . . . :

Այս է իւր մեծ յանցանքը :

Այո՞, այս պատճառաւ անարդարա-
նալի է :

Այսպէս մինչև տասներորդ դար բո-
լոր Եւրոպա , մանաւանդ Ֆրանսա ,
տգիտութեան խաւարին մէջ անցուց ,
անապաշտական երկիր դով ու հաւատ-
քով և մարդկութեան պատիւը մոռնա-
լով : Մինչև այն ատեն ազգերը կղերին-
տիրապետութեան լուծը կրեցին :

... անձն : ուրիշ : զբնական մարտն առան
... ամենամեծիք ճարտգ մէջն քիմեա
... Բ. Գնդանի զգլխակի
... արիւմ միջոցակալ ապա մեծիմաստի

Եւրոպա այս վիճակին մէջ գտնուած
ատեն , ամենազօր , ընդարձակ և զար-
հուրելի ընկերութիւն մը իւր բաղմաս-
տեղն ճիւղերը Փերմանիոյ ամէն տե-
ղերը տարածեր էր :

Անի՛ Անկախ-Պատարոյաց ընկերու-
թիւնն էր , որոյ հաստատութեան պատ-
ճառք դիտնականք հեռեեալ կերպով
էր պատմեն :

Գ.

Ը—Թ՛ դարուն մէջ , Փաղղիոյ թաղա-
ւորը Մեծն Կարուրոս , Եւրոպիոյ գրեթէ
բոլոր Արեւմտեան աշխարհներուն տի-

բաժնէր : Քերականիոյ կայսրութիւնը
 ձեռք անցուցեր էր : Եւ եթէ Կ. Պոլսոյ
 իրենէ կայսրուհւոյն առաջարկութիւնն
 ընդունէր, ողջոյն Եւրոպիոյ միահեծան
 տէրը պիտի լինէր : Պապերու աշխարհ
 հական կառավարութեանը պաշտպան
 կանգնելով՝ շատ մը թաղաւորաց, իշ
 իանաց յաղթելով Իտալիոյ ալ տիրած
 էր : Քրահանութեան խրախոյս կ'ուտար
 գիտնականները իւր շուրջը համախորժ
 բերով՝ առատապէս կը վարձատրէր ըզ
 նոսա, և այլոց ալ օրինակ տալու հա
 մար՝ ինքն ալ կը գրէր : Ուսումնական
 ընկերութեանց անդամակից ըլլալը պա
 տիւ կը համարէր : Իւր նուաճած ազ
 գերը, երախտագէտ կղերին ազդեցու
 թեան նպաստովը և իրեն զօրութեանը
 ձեռքովն անբարբառ կը հնազանդէին
 բաց ՚ի Սաքսօնեացիներէն, որ յարատե
 ապստամբութեամբ՝ կը խնդրէին իրենց
 վրայ ծանրացող լուծը թօթափել : Ա
 նոր համար Մեծն Կարօլոս յաճախ բա
 տիպուեցաւ իր վրէժխնդրութեան ստատոս

կութեանը . ի զուր անապատ դարցուց
բողոք Սաքսօնեան . Գերմանիոյ աղա-
տորդի քաջ զաւակները՝ հայրենասի-
բութեան և ազատութեան սիրովը վառ-
ուած , կը քամահրէին մահը , ու իրենց
նախնի անկախութիւնը դարձեալ կը
ջանային ձեռք ձգել :

Մեծին Կարոլոսի լայնածաւալ կայս-
րութիւնը դիւրակործան շէնք մ'էր ,
անի կրնար կանգուն մնալ , եթէ իրեն
պէս որդի ու յաջորդք ունենար : Բայց
դժբախդաբար իւր կենդանի մնացած
որդին , Լուդովիկոս Հօրը բարեմասնու-
թիւններէն բոլորովին զուրկ էր : Մինչ
կայսեր կենդանութեան ժամանակ Սաք-
սօնեացիները կ'ապստամբէին անդադար
ու թափառական Նորմանտիացիները
կ'իշխէին դրեթէ նորա աչաց առջև ան-
պատակութեանց խիզախել . ին՞չպէս տը-
կար Լուդովիկոսը պիտի զօրեւր ազգաց
սլատկառելի ընել զիւր անձը և երկիւղ
ազդել ապստամբաց վրայ : Ին՞չպէս այն
բազմաթիւ և իրարմէ շեղով , բաբբով

ևն. զամազանեալ թողովուրդները մի և
 նոյն լուծին տակ պիտի կարենար բըռ-
 նել: Իւր հօրը փառաց ճաճանչը հա-
 մօրէն կայսրութեան վրայ կը նշողէր .
 և մեծարանք ու սարսափ կ'աղղէր ա-
 մենուրեք . ու՛ր էր իրեն իրաւունքն առ-
 փառս, մեծարանս և առ սարսափս: Սակէ
 զաս Մեծին Ապրողոսի լուծն ընդունող
 ազգերէն շատը նորա մահուան կ'ուպա-
 սէին անհամբերութեամբ զայն դիւրաւ-
 թօթափելու համար: Հռչակաւոր Ա. Ե-
 հասկեալը խորաթափանց մտքովը զայս
 քաջ ըմբռներ էր . իւր նուաճած ազ-
 դերուն դիւցազնական քաջութեան փոր-
 ձըն ալ առած ըլլալով՝ գրեթէ կը մար-
 գարէանար իւր որդւոյն թողելու ժա-
 ոանդութեան՝ յետ իւր մահուն մաս մաս
 ըլլալուն վրայ: Ուստի այս կացութիւնը
 Առդովիկոսի հասկցներէն յետոյ, զնա
 կայսրութեան մասնակից բրաւ, աչքին
 առջև տիրապետութեան դաս տալու
 համար: Իսկ ինքը, կենաց վերջին օ-
 րերը որդւոյն նաեմտօտաւ եր ապագային

վրայ ունեցած չարագուշակ խորհուրդ-
ներով անցնելէն յետոյ, կնքեց կեան-
քը ՏԱԿին:

Արդ, հաւանական չէ՞ որ հանճարա-
միտ Կարօրոսը ապագային սպառնելեաց
առջեւ համակամութեամբ գլուխը խո-
նարհեցնելով՝ նախատես կամքով նորա
տառաջընառնելու հնար մը երկնած չըլլայ:
Հաւանական չէ՞ որ իւր ժողովուրդները
սիրող և նոցա բարօրութեան հետա-
մուտ եղող կայսրը՝ անհանճար որդւոյն
ապագայն չապահովելով՝ զնա ազգաց
վրէժխնդրութեան նշաւակ թողած ըլ-
լայ: Սնորհամար կը կարծուի որ դադա-
նի ուստիկանութիւն մը հաստատած ըլ-
լայ խը կայսրութեան ամեն գաւառ-
ներուն մէջ, մանաւանդ ՚ի Քերմանիա,
ուր որ այդ ընկերութեան մէջ գտնը-
ւող դատարորները զժողովուրդս կը
դատէին, և կայսերաց ճշդիւ կ'իմա-
յընէին իրենց խոզարկութեանց ար-
դիւնքը: Աւստի այդ ուստիկանութիւնը
բնականաբար վեհապետաց գործին ըլ-

լարով՝ անձնուէք կը ծառայէր անոնց,
 և քանի քանի՞ անշօր կայսերք այն ըն-
 կերութեան վրայ չեցեալ՝ զօրութիւն
 և ոյժ, գտած ըրբալու են արդեօք պա-

ստեանս զմեզմանս մտաբան
 յայն արտ՝ իր մասի, զիկեալսք ի մտայ
 յայն ի վերջ և նորմազայ, ասնչ
 կամ ճան ի կրօնիցս աստուծոյ՝ զի մաս

Գ.

զն ծառայասա՞ր ընդ զայս, զմանկսն
 զի մեծմբնն ի մանկանս զմ. ի կրօնիկն
 յայնսք զի իր ցնունն ի կրօնիկն զի իր

Քայց այդ ոստիկանութիւնը, կայսե-
 լաց այն արթուն պահապանը, տակա-
 առ տակալ նոցա իշխանութենէն ելնե-
 լով՝ անկախութեամբ զործեւ սկսաւ:

Յայժամ զարհուրելի ընկերութեան
 մը կերպարանն առաւ: Կալուածապե-
 տական ընկերութեան մը մէջ, ուր ա-
 նիրաւութեանց և հարստահարութեանց
 վերջը չէր դար, ժողովրդեան, աստ-
 կին հուսկ ուրեմն խոնարհեցուցիչ ըս-
 տըրկութեան մէջ, Անկախ — Գառաւո՞

բայ ընկերակցութիւնն արդարութիւնն
 կը մատուցանէր, ի շնորհօ անտարա-
 կոյս աղքատին, ստրկին, ընդդէմ ա-
 չազակին և ազնուականին . . . :

Գաղանի-Ստեանը պաշտպանած ըւ-
 չալու է զուամիկն, վասն զի նորա վրայ
 քնաւ յարձակում չէ ըրած. թէպէտև
 ասի Անկախ-Գաւառորներէն մեծապէս
 կը սարսափէր :

Զարմանք, արքայից հաստատած մէկ
 ընկերութիւնը ժամանակ անցնելէն յե-
 տոյ իւր զէնքերը անոնց դէմ դարձու-
 ցեր էր : Մարդկութեան իրեն նպաս-
 տին կարօտ ըլլալը տեսնելով՝ նոցա ա-
 նարդական լուծը թօյթափեր էր : Քան-
 զի ամեն ընկերութիւն, իւր գովելի
 նպատակին համեւելու համար ազատու-
 թեան տարրին անհրաժեշտ պէտք ու-
 նի, առանց որոյ քիչ առենէն կը կոր-
 ծանի ի սպաս :

Մենք հոս հեղինակէն աւելի բան չենք
 կարող ըսել Անկախ-Գաւառորաց ըն-
 կերակցութեան վրայ : Այս միայն պի-

տի աւելցնենք որ միջին դարու ընկե-
րութեան մէջ մտաւորական, կրօնա-
կան մեծ յեղափոխութեան մը կարա-
պետն եղաւ . իւր գաղանի խորհուրդ-
ներով, կանոնագրութեամբքը, արա-
րողութեամբքը Յովհաննէս—Հիւսի և
Լուստերի ճամբայ բացաւ, և սոքա ալ
վերջ տուին այն ընդհանուր ազիտու-
թեան, որ ծանրացեր էր բոլոր Եւրո-
պիոյ վրայ՝ կղերին խնամքովը :

Բայց, աւանդ, այդ ընկերակցութիւ-
նը ժամանակ անցնելէն յետոյ եղծաւ,
ղճերմանիան պառակտող կուսակցու-
թեանց սկսեց ծառայել. փոխանակար-
գարութիւն մատուցանելու, անձնական
վրէժներու լուծուելուն նպաստեց . փո-
խանակ եղեռնաւորը պատուհասելու,
անմեղին վրայ յարձակեցաւ :

Այս եղծման գլխաւոր պատճառը
գուցէ բազմաթիւ ազնուականաց յիշ-
եալ ընկերութեան մէջ դիւրաւ ընդու-
նին ըլլայ . որով յաճախ ոճրագործք,
անպատուհաս մնացին :

Ոչորմեղի՛ մարդկութիւն . ինչո՞ւ գո-
վելի հաստատութիւն մը կ'եղծանի , կամ
կը կործանի . ինչո՞ւ շահասիրութիւնը ,
փառասիրութիւնը կը պղծեն զայն . ին-
չո՞ւ մարդկային յառաջդիմութեան չը
հետեւիր , — չ'առաջնորդեր այնմ , նորա
ոկղբնապատճառ ըլլալէն յետոյ . ինչո՞ւ
իւր նախնի ցուցակէն մազ մ'ալ չը շե-
ղելով կ'անհետանայ . ինչո՞ւ , ինչո՞ւ . . . :

Բժբախդաբար գրեթէ ամէն հաս-
տատութեանց պատմութիւնը այսպէս է ,
այսպէս է նաև արդի քրիստոնէութեան
յետախաղաց ընթացքը . . . :

Անկախ — Գատաւորաց ընկերակցու-
թեան մէջ ատեն մը ա'յնքան անկար-
գութիւններ գործուեցան , ամեն կար-
գաց մէջ այնպիսի իրաւնակութիւն մը
տիրեց , որ մնացած ողջամիտ անդամա-
կիցք զարհուրելով՝ ջանացին վերստին
կազմակերպել զընկերութիւնը նոր
հիմանց վրայ , մանաւանդ այնպիսի ժա-
մանակ մը , յորում մտաւորական յե-
ղափոխութիւնը մծտենալով՝ ընդհանուր

չարժման մէջ էր Պերմանիան : Տասնե-
րորդ դարը անցնելէն յետոյ ժողո-
վուրդը սկսեց էին խլրտել : Զիրենք
խեղդող անձուկ շրջանակէն դուրս ել-
նելու փորձ փորձեցին , մտածութիւնը
որ ըստ ինքեան անսահման է , բխեալ
յանսահմանէն , անկուպար տարածու-
թեան հետամուտ եղաւ , շղթայները
կտորեց , և որ օրմ'ալ յազատութենէ յա-
փրջտակեալ , սկսեց երկնածեմ դաւա-
ռաց մէջ անարդել շրջիլ :

Ուստի , ընկերութիւնը , յորում կը
գտնուէին երկրին ամեն հանճարամիտ ,
և ազատասէր մարդիկը , փորձեց համայ-
նաչարժ յեղափոխութեան մէջ նետուիլ ,
բայց այն առաջին և վերջին քայլն ե-
ղաւ :

Տկարացաւ ընկերութիւնը , ալ իւր
ծերութեան ժամանակն անցեր էր , նոր
սերնդեան մտաւորական անկախութեան
առեւի ծառայութիւն չէր կրնար մատու-
ցանել :

Օր մ'ալ Միկիամօնա կայսրը տապարի

հարուածը սալով խորտակեց իսպառ-
Անկախ—Գատաւորաց ընկերութիւնը ,
որ շատ չարիք , բայց և անդին բարիք
ալ ըրեր էր Գերմանիոյ կրօնական ա-
զատութեանը համար , ինքը նախ մարդ-
կութեան առջև հարթեր մաքրեր էր
ազատութեան նուիրական ճանապարհը :

Ուստի Յովհաննէս—Հիւս և Ղուատեր
զՎեհապետս , զազնուականս և զռամիկս
պատրաստուած տեսան իրենց վարդա-
պետութիւններն ընդունելու , ապա թէ
ոչ անկարելի կ'ըլլար իրենք ժողովուրդ-
ները նոցա սովորական հնազանդութե-
նէն ապստամբեցնել մինչ Քաղղիան ,
Սպանիան և Իտալիան կաթոլիկ կղերին
լուծին տակ կը հեծէին :

Մարդկութիւնն ուրեմն ընկերու-
թեանց կարօտ է իւր մտաւորական յա-
ռաջդիմութիւնը դէպ ի կատարելութիւն
մղելու համար : Այն ընկերութիւններն
ալ յարատեւութեան և անշահասէր հոգ-
ւոյ կարօտ են իրենց նուիրական նպա-
տակին հասնելու համար : Բայց գրծ-

բախդարար մարդիկ իրենց բարի ե-
ռանդէն պաղելնուն, և վառասրու-
թեան ու քաղաքականութեան հոգին
այլ ամէն մարդասիրական հաստատու-
թիւններն յուզելուն և կործանելուն
պատճառաւ, հարկ է որ նորանոր ըն-
կերութիւններ առաջնոց յաջորդեն,
նոր սերնդեան պիտոյից համեմատ ցու-
ցակ մը յօրինելով . . .

Եւ միշտ այսպէս եղած է. ինչպէս են
Տաճարականք, Յիսուսեանք, Ռօզ-Վրու-
այի ընկերակցութիւնը, որք մի և նոյն
բախդին վիճակած են, Ընկերութեան
մ'ալ կործանուելուն գլխաւոր պատճառ-
ներէն մին ալ ժողովրդոց դաստիարակու-
թեան համեմատ ցուցակնին չը վերաբըն-
նելնին է:

Հիմա ընդհանուր աշխարհիս վրայ
երկու հզօր ընկերակցութիւնք կը տի-
րեն «Ազատ-Որմնադիրք» և Համազ-
գայինը Էնթուսիստներ:

Ազատ-Որմնադրաց ընկերակցութեան
«Կիզրն անձանօթ մնացած է: Ոմանք ի-

րեն աղբիւրը ելնել ուղելով մինչև նախնի Յունաստանի և Նգիպտոսի դաղտնեաց դիմեր են. այլք միջին դարումէջ խնդրեր են զայն. ինչ և իցէ, այս մեզ կարևոր է խոստովանիլ, որ վերոյիշեալ ընկերակցութիւնը, երկրագրնտիս ամէն ազգերը իրարու եղբայր ընելով, և բարեգործութեան ու բարոյականի դանձերը բաշխելով՝ օր մը պիտի յաջողի գուցէ զարհուրելի պատերազմաց վերջ տալ, որ, հայրենասիրութեան քօղին տակ ծածկեալ փառասէր քաղաքականութեանց արգասիք են միայն:

Իսկ Համազգային Ինթերնասիօնալ անուանեալ նոր ընկերակցութեան գալով, և անկողմնասիրութեամբ նկատելով զերն, որոշ դատողութիւն մը չենք կարող ընել:

Փարիզու եղելութիւնը խառնաշփոթ ոճրագործութեան մը ազէտալի և անհեղեղ սխալմունքն է, որոյ պատասխանատուութիւնը շատ մը կուսակցութեանց վրայ այ կ'իյնայ:

Ապագայ մ'ունինք, որ վաղ կամ
անագան կը լուսաւորէ զմեզ. սպասենք
ուրեմն, և չըդատենք մի քանի պաշտօ-
նական հեռագիրներ կարգալէ յետոյ :

Այս ալ աւելցնեմ — բարեմոյն մար-
դիկը չը գայթակղեցներու համար — որ
ինքերն առիծաւ ճանչելու համար՝ չ'եմ կըր-
նար գովել որպէս և չ'եմ կրնար պար-
սաւել զայն :

14 Ռեկտ. 1871

I have not yet received your letter of the 10th
 and am sorry to hear that you are not
 well. I hope you will soon be
 better. I am very anxious to hear
 from you and to see you again.
 I am, dear friend, ever
 your affectionate friend,
 J. P. [Name]

LA 1840-1871

ԱՏ Ե Ա Ն Գ Ա Ղ Տ Ն Ի

Ա.

Մի քանի խորհրդածութիւն Գերմանիոյ վըրայ : — Անկախ Գատաւորաց դաշտնի ընկերութեան հաստատութիւնը Մեծին Աարողոսի գործն ըլլալուն կարծիքը : Ասոնց խորհրդաւոր գորութիւնը : — Աէլֆը և Ժիպլիէնք, նոցա կըսուին երուն սկիզբը : — Գաղտնի ատեանին իրարու թշնամի կողմանց ձեռք դործի մ'ըլլալը :

Գերմանիա՛ դիտողութիւննիս գրաւելու որա՛մի արժանի է : Մինչև հիմա՛ ինչպէս որ պէտք է՝ յարգը ճանչցուե՞ր է : Զգխտեմք : Նորա գըրքերէն և պատմութենէն զատ ուրիշ բան չեմք դիտեր այն երկրին վրայ . այն ծանրաբարոյ և միանգամայն եռանդուն ժողովրդեան մէջ ապրելու է՝ նորա՛ իրական արժէքը դատելու համար :

Վերմանիան միշտ կրօնական հերձուածներու
 ասպարէզ մ'եղած է . ազատութիւնը՝ իր քաջ
 պաշտպաններն ու անողորմ թշնամիները միան-
 դամայն ունեցեր է այն հողոյն վրայ . և սակայն
 Տեւտոնիան՝ իր արիութեամբը ձեռնարկած մը-
 տաւորական կռիւներէն կարծես քիչ օգուտ
 քաղեր է: Ասոր պատճառն է անտարակոյս, Վեր-
 մանական ժողովրեան բնական ախարը՝ որ գող-
 ցես ժրութիւնը կ'սպաննէ, և կերպով մը թոյլ-
 տուութիւն կ'ընէ մտաւորական ծուլութեան:

Վերմանիան շատ կը խորհի, քիչ կը գործէ .
 նա մանաւանդ, քիչ կը մտածէ, շատ կ'երազէ:

Ինչ որ մարդկացին մտաց սովորական սահ-
 մանէն վեր է, ինչ որ կը ջանայ կենաց սովո-
 րական գրադմունքներէ միտքն հեռացնել, ինչ
 որ հուսկ ուրեմն, մարդուս առջև նոր հորի-
 զոն մը բանալ կը խոտտանայ՝ կը ձգէ ու կը
 գրաւէ Վերմանացոց ուշադրութիւնը: Անոր
 համար, Վերմանացիք, ի հնուց հետէ, անցե-
 լոյն սուանդութեանց հաւատարիմ մնալով ներ-
 կացին ողորմելի տեսարանէն աչքերնին դար-
 ձուցեր, ապաղային խորերը թափանցեր են:
 Այն երկրին պատմութեան մէջ մերթ ընդ մերթ
 երևող բաղմնաթիւ ընկերութեանց պատճառը՝
 Վերմանացոց մտաց սար վերոյիշեալ մշտնջենա-
 ւոր յօծարութեան մէջ խնդրելու եմք: Գաղտ-
 նի անձկութիւն մը անդադար կը դիտէ մտաց

մէջ, ճանչելու անցադելի պիտոյքը՝ զմիտս կը գրողուէ, արուեստները, գրականութիւնը, քերթողութիւնն իսկ, Գլօբըշթօքի և Ալթէի վսեմ քերթուածները, Գերմանիոյ բանականութիւնը միշտ չարչարող խորհրդաւորութեան տրիանսայ նուաղ կամ առաւել բացատրութիւններն են :

« Ծրան-ժիւժ (1), Ռօզ-Գլուաիլլիւմինէ » անուանեալ գաղտնի ընկերութիւնները՝ մեր վերը ըսածներուն կենդանի ապացոյց եղեր են անցեւոյն մէջ. այսօր իսկ, յուզմունքը գաղտնած չէ. չեմք գիտեր թէ որ օր պիտի խաղաղի, եթէ երբէք խաղաղի :

Ինչպէս երբեմն, այսօր ալ Գերմանիան ազատութիւն կ'երազէ, բայց առանց որ և է գործնական հնար մ'ունենալու զայն ձեռք բերելու համար : Հզօր է, արխաիրտ է, նոր կեանք մ'առնելու տարօրինակ պիտոյքը ուժգին կ'իմանայ յինքն. և սակայն յառաջադիմութեան ճամբուն վրայ ընդ խարխափս կը յառաջէ, և զինքը յամենուտ պաշարող խաւարը անվստահութեամբ փարատել կը ջանայ : Իննևտասներորդ դարուն գիւտերուն պատճառաւ Եւրոպիոյ կրած նիւթական յեղափոխութեանց մէջ՝

(1) Ծրան-ժիւժ, Ազատ դատաւոր ըսել է, զոր մեք Անկախ դատաւոր թարգմանեցինք ներկայ գործոյս մէջ :

Գերմանիան ապշած, խռոված ու դրեթ է անձ-
կարեկ՝ շուրջը տեղի ունեցող շարժմանց վա-
րանաւ կը նայի, և չգիտեր թէ ինչո՞ւ ինքը
հանդարտ ու անշարժ կեցեր է . . . : Իւր շուր-
ջը պահող երկիրներուն մէջ ընկերական մե-
ծամեծ խնդիրներ կը յուզեն . մտաւորական
մարտին շունթը կը լսէ, բայց անհոգ կը կե-
նայ : Ի՞նչ զարմանալի տեսարան է սա անշար-
ժութիւնը, զոր անտարբերութիւն կրնայինք
համարել, վասն զի այն ազգը միշտ յառաջա-
դէմ եղեր է, և յաճախ մարդկութեան ճա-
նապարհին վրայ սիւներ է իւր մտաւորական
զօրութեան արդատաւոր կայծերը : — Ինչո՞ւ
հիմա կը հանգչի : — Ինչո՞ւ համար անյարմար
ժամանակի մէջ քայլելէ կը դադրի միթէ ճանա-
պարհին երկայնութենէն յողնեցա՞ւ . միթէ
հանդատեամբ նորանոր մարտերու կը պատ-
րաստուի՞ :

Ինչ որ ալ ըլլայ, Գերմանիան ամէն նկատ-
մամբ յոյժ բեղմնաւոր երկիր մ'ըլլալուն համար,
Սերոսպան անհամբերութեամբ կ'սպասէ նորա
հանդատեան վերջը ատենելու :

Չեմք մեղադրեր Գերմանիան իւր լռութեա-
նը համար, և ոչ ալ՝ մեր դարուն առջի յիսուն
ամառ մէջ եղած յանդուգն փորձերուն չընպաս-
տելուն համար, քաջ գիտեմք որ Հոենտսէն ան-
դին, այնպիսի հանճարաւոր մարդիկ կան՝ որ

յարմար ժամանակին դիտեն իրենց խորհրդոց բարձրութենէն իջնել՝ աշխարհիս ճանապարհաց մէջ քայլելու համար . առաջուց շրջատենք , այլ միայն սպասենք , վասն զի քանի մը ժամանակէ ի վեր-յայնկոյս Հռենոսի գլտնուող ժողովրդոց մէջ , այնպիսի յօժարութիւններ տեսնուելու վրայ են , որք մարդկութեան բաղդին վրայ օգտակար ազդեցութիւն կրնան ունենալ : Քերմանական երիտասարդութիւնը , որ այնքան հանդարտաբարոյ , պատուաւոր ու ազնուասիրտ է , և որ մեր ապականեալ ընկերութեան մէջ խի՛ անցեալ դարուց նուիրական աւանդութիւնները չէ մոռցեր , այդ երիտասարդութիւնը , կ'ըսեմ , վերջի ատեններս մի քանի իրաց սկզբնաւորութիւն տալով՝ մեծապէս պատիւ ստացաւ . միթէ՛ ապագային նկատամա՞ր Քերմանիոյ վրայ յոյսերնիս դնելո՞ւ եմք , չեմ կարծեր որ մէկը կարենայ հաստատել զայս :

Եւրոպական ազդաց քաղաքական դատակարգութեան մէջ , Քերմանիան երկրորդական կարգին մէջ գտնուելուն պատճառաւ՝ չի կրնար կարևոր քանի մը օրինակը տալ . նա մանաւանդ՝ եթէ չափազանց ազատամիտ ցուցնէ ինքզինք՝ իւր կացութեանը վնասած կ'ըլլայ . ուստի , ինչպէս որ վերը ըսինք , առանց նախադասելու սպասել կը մնայ մեզ :

Հիմա՛ խօսքին կարգը բերած ըլլալուն համար ըսենք որ, Քերմանիան՝ իւր քաջութեանը, բարոյականութեանը ու խելամուտութեանը համեմատ քաղաքական պաշտօն մը չունի, անչուչտ ապագայն՝ իւր արդարութեամբը պիտի հարթէ այն քաղաքական անիրաւ անհաւասարութիւնները, որովք բաւականէն աւելի կ'ըզբաղին մարդիկ, այն կէտէն սկսելու են այն ամենայն մեծամեծ յեղափոխութիւնները՝ որոնցմէ կը յուսայ հին աշխարհս իւր վերականգնումը: Քերմանիան իւր կարողութիւնը յայտներ է. աշխարհիս պատմութեան մէջ բազում անգամ կատարած դերէն, իմացուեցաւ իւր զօրութեան ու մեծութեան չափը. ուրեմն վեհանձնութեան ու արդարութեան դործ մ'ըրած կ'ըլլանք, եթէ իրեն գարցնենք այն տեղը, որ իրեն սեպհական եղած է:

Իայց երէկուան քաղաքագէտները պիտի պատասխանեն թէ, Եւրոպական զուգակշռութիւնը կը պահանջէ որ ամեն բան առջի տեղը մընայ, և թէ մեծամեծ ազգաց ժողովքին մէջ նոր ժողովուրդ մ'ընդունելու փորձը՝ աշխարհիս օգտից մլասել ըսել է: —

Խեղճ պատճառաբանութիւն:

Պէտք է նորոգել այդ կարճատես ու վաղեմի քաղաքականութիւնը, որ մեր բազմը անմըտութեամբ ուղածին պէս կը կարգադրէ.

միթէ, Ծրանասայի յեղափոխութիւնը իզո՞ւր յԵ-
րոսայ և երկրագունաս արշաւեց. նորանոր պի-
տոյք մէջ տեղ ելան, որք նորանոր գոհունա-
կութեանց կարօտ են : Ահա՛, նոր սերունդը
կուղայ . նա՛ խնաստութեամբն հանդերձ՝ աշ-
խոյժ և եռանդ ունի . նա՛ վաղ կամ անաղան
կարօտ պիտի ըլլայ սցնպիտի կացութեան մը,
որ, լայնադիր և հաստատուն հիմանց վրայ կա-
ռուցեալ ըլլալուն համար՝ թէ ներկայիս և թէ
սպառազային մէջ իսպառ չխախտուի :

Մեծին Կարողսի (1), քաջագործութեանց
համբաւը բոլոր Երօպիոյ մէջ տարածուերէր,
և Արևմտեան կողմը, Սպանիայէն սկսելով
մինչև Եպրոս գետը եզոզ ամէն գաւառները

(1) Մեծն Կարողս կամ Կարողս առաջին,
ծնաւ Պաւլիբոյի քաղաքներէն Սալցպուրկի
մէջ 742 թուականին . և 769 ին իւր Կարլօման
եղբորը հետ թագաւորութիւնը ձեռք առաւ :
771 ին եղբայրը մեռնելով՝ մինակ թագաւո-
րեց : Լօմպարտացւոց արքային Տիտիէի դրս-
տեր հետ ամուսնանալու համար՝ սրճակէց
իւր Հիմիլթրուտ անուն կինը՝ չանսալով ըՍ-
տեփանոս Իրդ . Պապի յորդորներուն ու սպառ-
նալեաց : Անորդի մնալով՝ երեք տարիէն յե-
տոյ վերստին բաժնուեցաւ կինէն : Այն ա-
տեն Լօմպարտիոյ թագաւորը զայրանալով
Փրանկաց արքային՝ սլատերազմ հրատարակեց,
և թշնամութիւնը սկսաւ, Հռովմայ եկեղեցւոց
երկիրներն արշաւելով : Պապը՝ Կարողսի օղ-

կը խոնարհէին նորա յաղթական զինուոց առջև : Մեծն Կարողոս յիրուի մեծանուն կայսր մ'եղաւ . քաղաքականութեամբը , աշխարհաշխարհակալութեամբքը և անգթութեամբքն իսկ «մեծ» ըսուելու արժանի էր :

Աքուիտանիան . Կասդոնիան , Լօմպարտո-

նութիւնը խնդրեց , այն ալ եկաւ և մի պատերազմաւ և եթ' Լօմպարտիոյ տէր եղաւ , յետոյ Պաւլիբայի դքսին ալ յաղթելով՝ Պաւլիբան իւր կայսերութեան հետ միացուց : Այս աշխարհակալութիւններէն յետոյ՝ Բաթէրպորնի մէջ Սաքսոններու հետ դաշնակցութիւն բրաւ : Այնուհետև Սպանիա գնաց՝ Մաւրիդանացիներէն նեղը մտած մի դաշնակցին օգնելու համար՝ Բամբլիւն քաղաքը հիմնադրած կործանել տուաւ . 'ի դարձին Պերինեան լեռանց մէջ իւր բանակին ընտիր մասը կորոյս : Սաքսոնները դաշանց դէմ գործելուն համար Կարողոս նոցա դէմ վազեց , և երեսուն երեք տարի պատերազմեցաւ : Հուսկ ուրեմն Սաքսոնիոյ Ամայի դառնալովը՝ 800 ին մարտն ալ աւարտեցաւ : Լեոն Գրդ . Պապը՝ Արևմտից կայսր օծեց զՄեծն Կարողոս 'ի Հռովմ : Մեծն Կարողոս մեռաւ 814 ին : Այս հռչակաւոր և յիրաւի մեծ անուան արժանի եղող միապետը ոչ թէ միայն մեծ աշխարհակալ մ'եղաւ , այլ նաև գրականութեան նպաստեց , զառաջինն՝ Յրանսայի գրեալ օրէնք տուաւ , քերականութիւն մը յօրինեց , և մի քանի Լատին լեզուով գրուած քերթուածներ թողուց :

ան, գրեթէ բոլոր Իտալիան, Սուապիան, Պափիերան, Ֆրանգոնիան, Սադսոնիան, Ունգարիան, և Թրանսիլվանիան. Իսթրիան, Խրվաթ խաթանը և Տալմացիան ընդարձակ կայսրութեան մը գաւառներն եղած էին, զոր կը հովանաւորէր նոր կայսեր հանձարը: Իրէնէ (1) կայսրուհին պատգամաւորներ զըրկեց Մեծին Կարողոսի առաջարկելով անոր՝ որ իրեն հետ ամուսնանայ՝ խոստանալով միանգամայն Արևելից կայսրութիւնը: Քիչ մնաց որ բոլոր աշխարհիս տէր պիտի ըլլար, եթէ այդ առաջադրութիւնը կատարուէր. այն ժամանակ աշխարհս արդե՛օք ի՞նչպիսի վսեմ ու մեծաշուք տեսարան մը պիտի ընծայէր:

Մեծին Կարողոսի զօրութիւնը անզուգական էր. բայց այդ կայսրութիւնն իրարմէ զատուելու յօժարութիւն ցուցնող այլասեռ տարերօք բազկացեալ ըլլալուն պատճառաւ, հաստատուն մնալու համար՝ իւր տիրոջ կորովի հանձարին կարօտ էր: Մանաւանդ Քերմա-

(1) Իրէնէ կայսրուհին իւր ամուսնոյն լէոն Դ րդ. ի վախճանելէն յետոյ իւր Կոստանդիանոս որդւոյն հետ թագաւորեց: Իւր ամուսնոյն երկու եղբայրքը սպաննել տուաւ, և իւր որդւոյն իսկ շխնայեց: Ժողովուրդը զայրանալով՝ թագաւորեցուց զՆեկեփոր, որ լեւսպոս կղզին աքսորեց զկայսրուհին, ուր մեռաւ 805 ին Յ1 տարեկան հասակին մէջ:

նիոյ ժողովուրդները , և մասնաւորապէս Սաքսոնիացիք՝ որ կայսեր փոխանորդներուն դէմ շարունակ կ'ապստամբէին և ինքն խկ հինդանդամ հարկադրուեցաւ զանոնք անձամբ պատուհասելու , բայց կատաղի Սաքսոնիացիք , ոչ պատուհասներով և ոչ ալ բարերարութեամբք կը զսպուէին :

Այս բազմաթիւ ապստամբութիւնները մերձակայ ժողովուրդները զարթուցանելու կը նպաստէին : Մեծին կարողսի միշտ դիւրին չըլլալով զանոնք նուաճել , բազում անգամ ըստխաբուեցաւ սարսափելի անդթութեանց ձեռք զարնելու :

Միանգամ Սաքսոնիացիք՝ իրենց սրդարութիւն մատուցանելու համար դրիուած պաշտօնեայները անողորմաբար ջարդելնուն համար , Մեծն կարողս միտքը դրաւ որ այնպիսի եղեռնագործութեան մը համար Սաքսոնիացիներէն սարսափելի կերպով վրէժ լուծէ :

Ուստի արշաւեց անոնց երկիրը , ամեն բան կործանեց , հրկիզեց , բազմաթիւ ջարդեր գործեց , բայց այս պատուհասը զանոնք չը նուաճելէ զատ ա՛լ աւելի զայրացուց նոցա գոռողութիւնը : Չուղեցին հպատակիլ , անոր համար՝ անոնցմէ չորս հազար հոգի գլխատուեցան :

Աւստի ասոնց հպատակութիւնը խախուսիկ քան մ'էր : Մեծն Վարդըս մեծահանձար մարդ մ'ըլլաւն , և իւր յատուկ կայութիւնը յատուկ գիտակցութիւն մ'ունենալուն պատճառաւ , հասկցաւ որ՝ բոլոր իրեն հպատակ եղող ազգերը՝ իւր մահուընէ վերջը տեղի ունենայիք առաջին խռովութիւններէն անշուշտ օգուտ պիտի քաղէին՝ իրենց ազատութիւնը վերատանալու համար : Իրեն երէք որդոցմէ՝ որոց կը յուսար իւր աշխարհակալութեանց և ըրած երկարատեւ մարտից արդասիքը թողուլ , մէկը միայն , Ղուիւլը-Տէպօնէր (1) , կենդանի էր :

(1) Ղուիւլը-Տէպօնէր , (Ղուղովիկոս բարեմոյն) 778 ին ծնաւ , երեք տարեկան հասակին մէջ Ակուխտանիայի թագաւոր անուանեցաւ , և 814 ին իւր հօրը յաջորդեց : 817 ին՝ իւր վիճակները Ղօթեր , Պեպինոս և Ղութովիկոս որդւոցը մէջ բաժնեց : Առաջինը կայսերութեան մասնակցուց , երկրորդը Ակուխտանիայի , իսկ երրորդն ալ Պաւերայի թագաւոր ըրաւ : Յետոյ Յուղիթ կինէն Վարդըս անուն որդի մ'ունենալով , 829 ին զնա Գերմանիոյ թագաւոր անուանեց , որով Ղուղովիկոսի և անոր երեք եզբարց մէջ պատերազմ ծագեցաւ : Ղօթէր՝ իւր հօրը իշխանութիւնը յախշտակեց , զանի վանքի մը մէջ փակեց , բայց կայսրը իւր երկու որդւոց ձեռքովը ազատեցաւ ու դարձեալ թագաւորեց մինչև մահը՝ որ 840 ին տեղի ունեցաւ :

Լուի-լը-Տէպօնէր ճոխացած էր նախան-
 ձեղի բարեմասնութեամբ՝ զոր իւր հայրը զար-
 դացուցեր էր, բայց չունէր Մեծին Աարօլոսի
 ոչ աշխոյժը, ոչ կորովը և ոչ փառասէր քաջու-
 թիւնը: Ապսրը՝ իւր նուաճած ժողովրդոց սլա-
 տերազմներուն մէջ ցոյց տուած քաջադործու-
 թեանց փորձն առած ըլլալով՝ կ'իմանար որ
 իւր անունը, փառաց ազդեցութեան սրահն
 ըլլալով հանդերձ՝ այդ ժողովուրդները հընա-
 զանդութեան մէջ բռնելու չբաւելէն զատ, իւր
 որդւոյն անփորձ ձեռքերը՝ իրեն թողուած իշ-
 խանութեան բեռը կրելու անկարող պիտի ըլ-
 լան: Մեծն Աարօլոս իւր ժողովուրդները
 կը սիրէր: Օր մը լացաւ՝ Նորմանտացւոց Մի-
 ջերկրականի ափանց վրայ ըրած սաստատակու-
 թեանց սատմութիւնը լսելով: «Յի՛ է այդ մար-
 դիկը, աղաղակեց, իմ կենդանութեանս ա-
 տեն կ'իշխեն այդպիսի ձեռնարկութեանց խի-
 զախել, ինչե՞ր պիտի չընեն արդեօք իմ մահ-
 ուրնէս վերջը»: Այս երկիւզը՝ իւր կենաց յե-
 տին օրերը իրեն մեծ մտատանջութիւն սատ-
 ճառեց: Նորմանտացւոց դեռ բան մը չէր կրնար
 ընել, վասն զի անձանօթ ժողովուրդ մ'էին,
 և իրենց յատուկ բնազտաւ չունէին: Թափա-
 ռական կեանք կը վարէին և իրենց ճանասար-
 հին վրայ որու կամ ինչի որ հանդիպէին կը
 սպաննէին, կը կողոպտէին:

Մեծն Կարողս՝ երբ զիւր որդին կայսրու-
թեան մասնակից ըրաւ, իր վիճակին ամեն դըժ-
ուարութիւնները յայտնեց անոր՝ որպէս զի
արթուն կենայ : Այն լայնածաւալ կայսրու-
թիւնը անոր պիտի թողուր, և արդէն անորն
էր : Չայն՝ բազմաթիւ պատերազմներով, անու-
զորմ պարտութեամբք և արիւնահեղ յաղթու-
թեամբք ստացեր էր, նախագուշակեց թէ օր մը
այն կայսրութիւնը մաս առ մաս պիտի սլա-
տառուէր, յորում բոլոր իրեն հպատակ եղող
ժողովուրդները բռնի պիտի բաժնուէին, և
այս նախագացութեամբ արդէն ծանրաբեռն
երեցող լուծը թօթախելով թունաւորեց իւր
ծերութիւնը : Արեն կը թուէր թէ՛ իւր թա-
գաժառանգ որդւոյն տուած խրատները բա-
ւական չէին, ուստի մտածեց որ անհրա-
ժեշտ կարևոր էր այնպիսի ընկերութիւն մը
հաստատել, որ դադանապէս նպաստէ երի-
տասարդ կայսեր իշխանութեանը, և ամեն պա-
հուն՝ ապստամբութիւնները կանխելով, յան-
ցաւորները պատուհասելով՝ սարսափով զսպե-
ղանոնք, որ պարտեալ ժողովրդոց յիշեն նոցա
կորուսած ազատութիւնը : Այն ազատութիւ-
նը ժամանակին ոգւոյն հակառակ էր, քայց
այն պատճառի համար մանաւանդ՝ ծերունի
կայսեր երկնած ընկերութիւնը՝ նորա տիրած
նպատակին հասնելու յոյս կուտար :

Ստոյգ ապացոյց մի չունենալով՝ Անկախ
Գատաւորաց ընկերութեան՝ Մեծին Արարչու
ժամանակ հաստատուած ըլլալը չեմք կրնար
սկզբել : Բայց հաւանական է որ սյնպէս եղած
ըլլայ : Անտարակոյս ընկերութիւնը նախ այն
միճակին մէջ չէր՝ յորում պիտի տեսնենք զայն
յետոյ : Արեւոյ մը ժրաջան և արթուն ու-
տիկանութիւն մ'էր , որոյ աչքերը անդադար
բաց ըլլալով և անդու հսկելով՝ կը սահսպու-
նէր Փրանկ կայսերաց սուսանձնաշնորհութիւն-
ները : Հաւանական է դարձեալ որ « Միտի »
և « Տօմինիզի » ըսուածներն ալ սուսջին գաղտ-
նի ատեաններուն մէջ մտած ըլլան : Ի սկզբ-
բան անդ , սոյգ մարդիկն ուրիշ պաշտօն չու-
նէին , բայց միայն ուղղներու արդարութիւն
մատուցանել , և կայսեր իմացնել մայրաքա-
ղաքէն հեռու գտնուող դաւառաց մէջ ստէն
տեղի ունեցած եղելութիւնները : Այդ պատ-
գամաւորներուն պաշտօնը մոխանակ մեծա-
չուք ատեանին՝ յորում սովոր էին մինչև այն
ատեն կոչել զյանցաւորս , ալ այնուհետև
գաղտնի ատեան մ'ունեցան , ուր գաղտնա-
սէս արդարութիւն կը մատուցանէին : Այն
ժամանակէն սկսեալ , նոքա՝ Աւագ-Պատաւոր
կոչուեցան : Բողմաթիւ ստորին պաշտօնեա-
ներ ունէին : Այն պաշտօնեաները , յորս ըն-
կերութեան ամեն կարգի մարդիկ կային , ա-

մենուրեք կը գտնուէին : Ամէն բան գիտէին ,
 ամէն դաւադրութիւնները չը յայտնուած կը
 գտնէին և անողորմարար իրենց մեծաւորաց
 վրէժխնդրութեան կը մատնէին զապստամբս :
 Յանցաւոր մ'սյսպէս գաղտնի ատեանէն ի-
 մացուելուն պէս , Աւագ-Գառաւորները կը
 դումարուէին , դատապարտութիւնը կը կար-
 դային , և իրենց պաշտօնէից դանակին կը
 մատնէին զնա : — Աճիւռէն անովջասկս վերջը
 պատուհասը կը հասնէր : — Յանցաւորը ուր
 որ ալ ըլլար , որչափ որ ջանար խոյս տալու ,
 որչափ որ հզօր ըլլար , ատեանին գաղտնի
 գործակատարը կը գտնէր զայն անվրէժ , և
 յարմար առթիւ մահացու հարուածը գլխուն
 կ'իջեցնէր :

Առաջին սպանումները տեսնելով , ժողո-
 վուրդք յոյժ սարսափեցան : Անկասկած՝ յան-
 ցաւորը մատնըչաց քովն ըլլալը չ'էր գիտեր ,
 և սակայն նոքա այս խօսքերը լսած և շար-
 ժումները աչքէ չէին փախուցած . ամբօխը՝
 կ'անդիտանար այդ գաղտնի զօրութեան գու-
 յութիւնը , որոյ խաւարային լրտեսները ան-
 ծանօթ հնարներով ամեն աեղ կը մտնէին կե-
 նէին : Ամէն ոք ահաբեկեալ՝ կասկածոտ աչերով
 շուրջը կը նկատէր , և ժողովուրդն՝ այն սար-
 սափելի սպանութեանց մէջ՝ կախարդութեան
 ձեռնը կը նշմարէր : Սպանութիւնները յաճա-

խելով՝ երևակայութիւններն ալ ևս սուսուել
բորբոքեցան և սարսափն սուսուել ևս տարած-
ուեցաւ ամենուրեք : Այդպիսի ահարկու վը-
ճիւղներ տուող ատեանին ո՛ւր ըլլալը ոչ ոք
գիտէր . Ատեանը որոջ տեղ մը չէր , ամեն
տեղ էր :

Տեսակ տեսակ գրոյցներ կը շրջէին ամենուն
բերանը . ժողովուրդը՝ ամենէն ծաղրելի սը-
տութեանց դիւրաւ կը հաւատայ , ուստի կը-
սէին թէ գերմարդկային արարածներ՝ մարդու
աղօտ կերպարան և ձև առնելով՝ Ալեսթիֆա-
լիայի անրեր դաշտաց մէջ ամեն երեկոյ կը
թափառին եղեր :

Ոմանք ալ տեսեր են եղեր հեռուն՝ լուսնի
աղօտախայլ լուսով՝ նոցա երկարատուն սևա-
թոյր սլառամուճաններուն երկայն ծալքերը .
այլք ևս , Պոհէմիայի ընդարձակ և ամայի ա-
ռանձնութեանց մէջ մուրրելով , նշմարած են
եղեր նոցա խորհրդական կերպով խաւարին
մէջն սպրդելով անցնիլը և յանկարծ վաղեմի
անտառի մը խորերուն մէջ աներևութամալը :
Ոմանք կ'ըսէին թէ նոքա երկար սուրեր կը
կրեն , որք կը պնդէին թէ այն սաուերները
փոքրիկ և թեթև դաշունէ մը զատ ուրիշ զէնք
չեն կրեր վրանին : Այս գրոյցները բերնէ բե-
րան արագութեամբ անցնելով քիչ ժամանակի
մէջ սարսափը փոխադրական հիւանդութեան

դարձուցին , և , թէ ստովիլը , թէ ազնուա-
կանք և թէ զօրականք այնուհետև մահերնին
դիմացնին կը տեսնէին :

Դժուարին բան մ'է այդ զրոյցներուն մէջն
ճշմարտութիւնը քաղելը: Այն ատեններու վա-
ւերական ձեռագիր մը բնաւ չգտնուելուն
պատճառաւ՝ պատմագիրը տազնապէ՛ աղատ
չըլար :

Անոր համար դազանի ատենին դատաւորաց
սովորական գնացքը ժամանակ մ'անձանօթ
մնացեր է :

Ընկերութիւնս սկսելու ատեն , պատմագիր
չկար . տեղի ունեցած մի քանի դէպքերէն մի-
այն կրցեր եմք նոցա ատենին սովորութեանց
մի քանին ճշդել : Այս միայն ստուգութեամբ
կրնամք հաստատել՝ որ ընկերութիւնս կայսե-
րաց ձեռքն ըլլալով՝ անոնց անձնուէր կը ծա-
ուայէր , և նոցա անմիջական ազդեցութեամբ
կը գործէր : Արեւնց կողմէն բան մ'ընէլ՝ խըս-
տիւ արդիլուած էր : Խիստ կանոնադրութիւն
մ'ընկերութեան անդամներն իրենց պարտուց
սահմանին մէջ կը բռնէր : Հանդիսաւոր երդ-
մամբ իրարու կը կապուէին , և երդմնազանցը
անմիջական մահուամբ կը պատժուէր :

Գազանի ատեանին կարողութեան չափը՝ նո-
րա դարհուրելի արդեանց ձեռքով խնացուելուն
պէս շատերն անգամ դրուիլ խնդրեցին . վա-

858
39

սրն զի ընկերութեան վրէժխնդրութենէն խոյս
տալու միմիայն միջոցը՝ նորա անդամ ըլլալն
էր : Շատ աղնուականներ այն ընկերութեան
մէջ մտնելով՝ հաստատութիւնն յոյժ զօրացաւ :

Գիտողութեան արժանի կէտը , և որով կ'ի-
մացուի թէ Անկախ-Ռատաւորաց ընկերակցու-
թիւնը կայսերաց կամ նոցա յաջորդող կառա-
վարութեանց ձեռքով չհարուեր է , սա է որ
նոցա սրաչտօնեայները ռամկին կուրծքը բնաւ
չխոցեցին , այլ միշտ վրէժ լուծեցին 'ի կալուա-
ծատեարց՝ որք իրենց միճակին , աւաղութեան ,
և ունեցած սպգեցութեան պատճառաւ վեհա-
պետաց աւելի կասկածաւոր կը թուէին : —

Բայց Անկախ-Ռատաւորք՝ կայսերական իշ-
խանութեան սրաչտօնեայներ ըլլալէ ընդ հուսի
դադրեցան :

ԺԲ . ԺԳ . և ԺԴ . դարուց մէջ Գերմա-
նիան աւերող մարտից ժամանակ՝ Աուէրիք և
Կ'պըլլինք դադանի ատեանին ահեղ զօրութիւ-
նը փոփոխակի 'ի կիր արկին , իրենց անձնա-
կան վրէժխնդրութեանց ծառայեցնելու համար :

Այն ատեն ընկերութիւնը կուսակցութեանց
արիւնաներկ գործի մ'եղաւ : Ամէն ոք կը յի-
շէ Աուէրիներու և Կ'պըլլիններու երկպառակու-
թիւնքը , որոց պատճառը մինչև հիմայ ըստ
բնականի հասկցուցած չեն : Եւ որովհետև
այդ երկու հռչակաւոր ընտանեաց սրտամու-

Թիւնը մեր ներկայ պատմութեանս հետ բընականաբար յարաբերութիւն պիտի ունենայ, օգտակար է ուրեմն սրահ մը այդ երկպառակութեանց աղբիւրն ելնել, և յայտնել թէ որպիսի եղելութեամբք ծագեցան այն արիւնահեղ պատերազմները՝ որոց վրայ ապա պիտի խօսինք :

Կուէլիններու ընտանիքն ազգականներով հանդերձ՝ Պաւլերայի և Սլմանիայի մէջ մինչև Լոմպարտացւոց (1) սահմանադրութիւնը ճոխ և

(1) Լոմպարտացիք կամ Լօնկուպարտք . — Գերմանական կամ Սկանտինաւեան ցեղէն իջած ժողովուրդ մը, որ 'ի նախնու մն Գերմանիոց Հիւսիսակողմը կը բնակէին : 515 ին Ռուսիոց տիրեցին, 548 ին ալ Գանուբ գետին Հարաւակողմը բնակեցան : 568 ին իրենց Սլաւօն Սըքային առաջնորդութեամբք Իտալիա տնցան, և այն երկրին մեծ մասին տիրեցին : Բայց իրենց Աթօլֆ թագաւորը գաւառ մ'ալ առնելով՝ բոլոր Իտալիոց տիրել ուզելուն համար, Պապին աղաչանօքը, Գաղղիոց Պեպինոս թագաւորը վրայ հասաւ, և այն դաւառը նորա ձեռքէն առնելով Պապին շնորհեց (754) . հուսկ ուրեմն 774 ին Մեծն Կարոլոս վերուց կեդրոնական Լոմպարտիոց թագաւորութիւնը, Նորմանտացիք ալ 1077 ին Լոմպարտացւոց ձեռքը մնացած Պենէվէնիթի և Սալէրնայի դքսութիւններն առնելով՝ նոցա միապետութեան վերջ տուին :

բարերեր կալուածներու տէր էին : Այդ ընտանեաց զլիաւոր ճիւղը հուսկ ուրեմն « ժառանգութեամբ ստացեր էր » Պաւերայի դքսութիւնը , որոյ վրայ Հէնրիկոս Գոռոզ՝ Սաքսոնիոյ դքսութիւնն ալ աւելցուցեր էր :

Իւր հօրմէն մնացած ժառանգութիւններէն ի զատ , իւր Վիլլիֆիլիտ մօրմէն ժառանգած էր նաև Սաքսոնիոյ մէջ եղող Պիլլիւնիկ անուն ընդարձակ կալուածները . իւր Թէրթրիւտ կիներն ալ բոլոր հայրենական ժառանգութիւնները օժիտ բերեր էր , այսինքն զՄիւրլինպուրկ , (1) զՆորտկայմ , (2) և զնախնին Պրիւնըս-

(1) Միւրլինպուրկ . — Վաղէմի դղեակ , ուր բնակէին ի նախնունն Միւրլինպուրկի կոմսերը : Միւրլինպուրկի կոմսութիւնը՝ Պրիւնսվիգի և Սոմմէրսինպուրկի կոմսութեանց մէջ տեղն էր : Միւրլինպուրկի կոմսերուն ամենէն հռչակաւորըն եղած է Լօթէր , որ Գերմանիոյ վրայ թագաւորեց 1135-1137 : Միւրլինպուրկի դղեակը և համանուն կոմսութեան մի քանի գիւղեր միայն Տաճարականներուն շնորհեց 1130 ին : Սոցա միաբանութեան ցրուելէն յետոյ , Երուսաղիմայ Սրբոյն-Յովհաննու Ասպնջականաց ձեռքըն անցաւ : —

(2) Նորտկայմ . — Մին 'ի քաղաքաց Հանովրի , և երբեմն մայրաքաղաք Նորտկայմի ճոխ կոմսութեան : Ռիգէնցա տիկինը , որոյ կ'իցնար Նորտկայմի կոմսերուն ժառանգութիւնը , ամուսնացաւ Միւրլինպուրկի կոմսին՝ Լօթէրի

վիք (1) ու Լօթէր (2) կայսեր մեռնելէն յետոյ՝

հետ , որ Սաքսոնիոյ դուքս (1106) և Գերմանիոյ կայսր ընտրուեցաւ : Իսկ իրենց դասեր 1128 ին Հէնրիկոս-Գոռոզին հետ ամուսնանալովը , Հէնրիկոս Նորտկայմի , Պրիւնսլիզի և Սիւրլինպուրկի կոմսութեանց գոյքը , իւր Պիլլունկի ժառանգութեան մասին և Սաքսոնիոյ ու Պաւերայի դքսութեանց հետ միացուց : —

(1) Պրիւնսլիզ . — Բրուսիոյ , Հանսլրի , Անկալթի և Հէսի մէջ տեղ դքսութիւն մ'է . մայրաքաղաքն է Պրիւնսլիզ : Օթօն կայսեր ժամանակ , Պրիւնս' առաջին տէր եղաւ Պրիւնսլիզի . բայց 1090 ին նորա ընտանեաց յաջորդութիւնը վերջանալով , Կուէլիներու գլխաւորին՝ Հէնրիկոս-Գոռոզի անցաւ : Երբ բոլորովին Կուէլիները յազթուեցան , Օթօն (մանուկն) նուցա յաջորդը , ամեն ունեցածը Փրեաերիկոս Բ . կայսեր ընծայեց , այն ալ դարձեալ նմա չնորհեց՝ դքսութեան տիրադատով (1233) — 1232 ին սկսեալ Պրիւնսլիզի ցեղը յերկուս բաժանի , որք դարերով բազմաթիւ ճիւղերու բաժնուելէն յետոյ՝ Լինպուրկ ճիւղէն Էրնէսթ-Օլիւսթ դուքսը 1692 ին ընտրական տիրադոսն ու աւագութիւնը կ'առնու : Եւ այսպէս երկու ճիւղի բաժնուելէն յետոյ , այսօր մէկ ճիւղ միայն կայ յորմէ է Գէորգ Ա . որ Անգղիոյ դահը ելաւ : — Մեծն Նաբօլէոն՝ Պրիւնսլիզի դքսութիւնը վէսթփալիոյ թագաւորութեան հետ միացուց 1808 ին , բայց 1814 ին առջի ազատութիւնը դարձեալ գտաւ :

(2) Լօթէր Բ . — (Սիւրլինպուրկի կայսր

Մաթիլտի (1) ժառանգութիւնը ըստ օրինաց ստացեր էր , սյնալէս որ նոր կայսեր ընտրութեան ատեն կայսրութեան ամենէն մեծարարթամ իշխանն էր : Հէնրիկոս իւր զօրութեան սնապարծութիւնն ունէր :

Փօնրատ ար Հօհէնսթաուֆէն , (2) որ միայն ստիս կրնար համարուիլ Հէնրիկոսի , յաջուէր էր ընդ հակառակն՝ ամենուն վրայ մեծարանք և վստահութիւն ազդել իւր քաղցրարարոյ բնաւորութեամբն ու արիասրտութեամբը : Ասկէ զատ , Փօնրատ Ս. Աթոռոյն պահանջած հնազանդութեան կը հպատակէր , մինչ Հէնրիկոս աղէկ բանի մը ակնկալութիւն չէր տար : Արդ՝ Պապը մեծ ազդեցութիւն ունէր կայսեր ընտրութեան մէջ մասն ունեցող այլ և այլ կալուածատեարց վրայ :

Սակեցն մինչև այն ատեն տակաւին կրնար

Գերմանիոյ (1125-1137) Մաքսոնիոյ դուքս էր : Երկար ատեն իւր ստիսներուն հետ պատերազմեցաւ , և հուսկ ուրեմն Պապին և Հէնրիկոս-Քոռոպին օգնութեամբը յաղթեց : Սիկիլիոյ թագաւորին , Ռոժէրի դէմ՝ ի շնորհս Իննովկենտիոսի Բ. պապին՝ ըրած արշաւանքէն դառնալով մեռաւ :

(1) Մաթիլտ . — Լօթէր Բ. կայսեր դուստրը , և Հէնրիկոս-Քոռոպի կինը :

(2) Փօնրատ Գ. — կայսր Գերմանիոյ , Սուապիոյ դքսին Փրեատերիկոսի և Հէնրիկոսի է .

շուտացուիլ : Իշխանները Մայէնցա (1) քաղաքը պիտի գումարուէին , և Հողեգալստեան օրը ընտրութեան պիտի սկսուէր : Ս. Աթոռոյն քաղաքականութիւնն սովորական էր , տկարագոյն մասին միշտ նպաստել , հակառակ կողման զօրանալուն արգելք ըլլալու համար : Արեւարի կայսրուհին զայս քաջ գիտնալով՝ Տեառնընդառաջի օրը՝ ծողով մը գումարեց ՚ի

կայսեր քրոջը Աղնէսի որդի : Լօթէր Բ. ՚ի մահու ընէն յետոյ կայսր ընտրուելով, Հէնրիկոս Գոռոզին հետ երկար ատեն պատերազմեցաւ : Ապա ՚ի Պաղեստին գնաց Լուզովիկոս Է ՚ի հետ (1147) և Գամնակոս քաղաքը պաշարեց , բայց չկրցաւ առնուլ : Ի դարձին Պամպէրկի մէջ մեռաւ 1152 ին :

(1) Մայէնցա . — Հռենական Հէսի քաղաքներէն մին , և մի յամուր քաղաքաց Գերմանիոյ : Քրիստոսէ 10 տարի առաջ Հռովմայեցի Տրուստի ձեռքով հաստատուեցաւ : Բարբարոսներու արշաւանաց ատեն կործանուեցաւ , բայց Գաղղիոյ Փրանգ թագաւորները վերստին կառուցին , և Մեծն Կարոլոս զարդարեց զայն : Երկար ատեն Եպիսկոպոսները , Աւստրիացիք և Ֆրանսացիք իրարու ձեռքէն հեռագհեակ յափշտակելնէն յետոյ , հուսկ ուրեմն Ֆրանսայի զէմ եղող գաղնակից բանակները 1814 ին հոն մտան , ու Վիէնայի մէջ գումարուող դեսպանաժողովը զայն Հէսի տուաւ : Հոս ծնաւ մարդկութեան ջահը , Կութթէմպէրկի : —

Քէտլինալուրի(1), իւր փեսան Հէնրիկոսը կայսր անուանել տալու նպատակաւ : Գօնրատի կուսակիցներն ալ, միւս կողմէն, ի Գօլլէնց (2) դումարուեցան : փետրվարի 22 դ. օրը, և վախնալով որ չըլլայ թէ ընդհանուր ընտրութեան ատեն Հէնրիկոս յաղթ ահարէ, յառաջուց ընտրեր էին իրենց վեհապետը՝ զոր Պապին նուիրակը Ա. Գոնիս-Արանա (3) քաղաքին մէջ անմիջապէս օժեց :

(1) Քէտլինալուրի . — Պարսպապատ քաղաք Բրուսիոյ : Քէտլինալուրիի կը տիրէր՝ 932-937 ինչոն հաստատեալ կանանց արքայութիւնը . զոր 1801 ին վերուցին :

(2) Գօլլէնց . — Բրուսիոյ քաղաք : Հոս ծնաւ հռչակաւորն Մէթէրնիք : Գօլլէնց՝ Գաղղիոյ կարլովէնկեան թագաւորաց մայրաքաղաքն եղած է : Ֆրանսայի Մեծին Յեղափոխութեան ատեն ալնուականներէն շատերը հոս ապաստաներ են : Ֆրանսայի հանրապետական բանակը 1794 ին յարձակմամբ առաւ զայս քաղաքը :

(3) Ա. Գոնիս-Արանա . — Ֆրանսերէն՝ «Էքս-ըա-Շարէլ Գերմաներէն-Աախըն-Լատիներէն «Ա. Գոնիս-Արանա» կամ Ա. Գոնիս-Արանի : — Բրուսիոյ քաղաք : Մայր եկեղեցին շինել տուաւ Մեծն կարդոս, որոյ շիրմը յիշեալ քաղաքին մէջն է : Հոս կը պահուին մեծանուն կայսեր մատուցը, անուանեալ «Աւաղ-Մատուց», զոր եօթը տարին մէկ մը միայն, տեսնելու համար, անհամար ուխտաւորք ամէն կողմէն կընթանան :

Հօհէնսթաուֆին ընտանեաց սկիզբը շատ հին չէր : Հէնրիկոս Դ . (1) թագաւորին փեսան՝ Փրեաներիկոս ընտանեաց հիմնադիրը , թագաւորութիւնը պաշտպանելով հռչակաւոր եղեր էր . իւր երկու որդիքը , որք՝ իրենց Ազնէս մօրը կողմէն՝ փրանկ ընտանեաց ժառանգորդ կը համարուէին , հետզհետէ հետամուտ եղեն արքայական թագին , որ հուսկ ուրեմն երիցագունին փիճակեցաւ : Այդ տունը հազիւ հազ վաթսուն տարիէ ՚ի վեր ծանուցեալ էր : Հէն-

Հաւանականաբար Մեծն Կարոլոս հաստատեց զայս քաղաք որսի ելած ատեն ըստ պատահման նորա տեղը հանքային ջուր գտնելուն համար , ուր և մատուռ մի շինել տուած էր . զայս՝ անունն իսկ կը յայտնէ , « էքս » , որ ըսել է ջուր (Աքուէ , Լտ .) և « Շարէլ » (մատուռ) : Մեծին Կարոլոսի ատեն թագաւորանիստ քաղաք էր : 1792 ին Յրանսացիք առին , բայց 1814 ին դաշնակիցք՝ Բրուսիացւոց դարձուցին : Երեսունէն աւելի կայսերք հոս օծուեր են . բազմաթիւ դաշնադրութիւններ կատարուեր են պարսպացը մէջ : Սրբոյն դաշնակցութեան դեսպանաժողովը հոս գումարուեցաւ 1818 ին : Շատ մը տիեզերական ժողովներ հոս տեղի ունեցեր են :

(1) Հէնրիկոս Դ . (Մեծն անուանեալ) : Յըրանսայի թագաւորն՝ Սրբոյն Լուդովիկոսի Յ դ որդւոյն ցեղէն կիջնէր : Կալվինական էր : 1572 էն յետոյ ՚ի Բարիզ գնաց և թագաւորին քրոջը Մարգարիտա տը Վալուէ հետ ամուս-

րիկոս—Գոռոզը՝ Գօնրատի ընտրուիլը լսելուն
 պէս ուզեց ընդդիմանալ, բայց իւր կուսա-
 կիցները 'ի Միննիպէրկ յաղթուած ըլլալուն ,
 և 'ի Պամպէրկ (1) գումարուած ազդախումբ
 ժողովին մէջ՝ Գերմանիոյ ամեն մեծամեծները
 հանդիսաւոր կերպով զԳօնրատ կայսր ճան-
 չելնուն պատճառաւ , իրեն արուած օրինա-
 կին հետեւելն զատ ուրիշ բան չկարենալովը-
 նել , բազմաթիւ խօստամունքներ առնելն յե-
 տոյ՝ նորընտիր կայսեր հպատակեցաւ :

Գերմանիան՝ երկարատե և արիւնահեղ սր-
 տերազմէ մը տակաւին նոր ելեր էր . մեծ ու
 փոքր մարտեր , պաշարումներ , աւարառու-
 թիւններ , հրկիզութիւններ , ամէնն ալ տե-
 սեր էր . և յիսուն տարուան շափ այդ զգուե-

նացաւ : Սուրբ—Բարթոլոմէոսի ջարդէն կա-
 թօլիկ ըլլալով աղատեցաւ : 1576 ին իւր պա-
 հապանաց ձեռքէն ազատելով , դարձեալ կալ-
 վինակութիւնն ընդունեց : Իւր քաջութեամբը
 յաղթութեամբքը և բարեսրտութեամբը քիչ
 ատենի մէջ մեծ անուն հանեց : Հէնրիկոս Գի
 հետ հաշտուելն յետոյ , Բարիզը պաշարեց , որ
 այն ատեն կուսակցութեան մը ձեռքն էր : Մի
 քանի անդամ պաշարումը վերցնելն յետոյ ,
 հուսկ ուրեմն կաթօլիկութիւնն ընդունելով՝

(1) Պամպէրկ . — Բաղաք 'ի Պաւերա : 'ի-
 նախնունն վեհապետ եպիսկոպոսներու իշխա-
 նութեան ներքե եղող դաւառի մը մայրաքա-
 ղաքն էր :

լի հարուածներուն մատնուեր էր . սակէ զատ, խորարմատ ապականութիւն մը չարաչար կը մաշէր զնա : Բազմակնութիւնը և բարուց անառակութիւնը ամենուրեք այնքան տարածուեր էին , մինչ զի Հէնրիկոս Գ ի (1) երկրորդ կիինը , Բրաքսէտէս իշխեր էր զանդատել թէ իւր այրը անկար է . . : Այն կիինը՝ որ ամենէն ամօթալի լիտութեան օրինակը անձամբ կու-

(1593) քաղաքը մտաւ ու թագաւորին մեռնելէն յետոյ՝ յաջորդեց նա : Կալվինականներուն մեծ ազատութիւններ չնորհեց . իւր Սիւլլի անուն մեծահամբաւ պաշտօնէին հետ Ֆրանսան հարստացնելու աշխատեցաւ . վաճառականութիւնը , մշակութիւնն ու արուեստք ծաղկեցան իրեն ժամանակ . Ֆրանսան երջանիկ էր . բայց կրօնամոլ ճիւղալի մը , Ռալալայազի դանակին զոհ եղաւ . հինգ անգամ կաթօլիկներն արդէն փորձեր էին զնա սպաննել . . . :

(1) Հէնրիկոս Գ զ . — Հէնրիկոս Գ ի որդին . 1057 ին հօրը յաջորդեց 6 տարեկան հասակին մէջ : 1061 ին իւր խնամակալներուն իշխանութենէն ելաւ՝ նոցա յաղթելէն յետոյ : Նկեղեցական աւագութիւնները վաճառելուն համար Հռովմայ եկեղեցին և առաջին կարգի կալուածատեարք թշնամացան իրեն հետ : Երբոր Գըրիգոր է . Պապը դատաստանի կոչեց զնա : կայսրն ալ Վօրումսի ժողովին ձեռքով զնա պապութենէ ձգել տուաւ (1076) : Այն ատեն կայսերութեան և պապութեան մէջ մեծ կռիւ

տար . երկու անգամ Գօնաթանցա (1) և Բը-
լազէնցա (2) քաղաքները գումարուած եր-
կու ժողովներուն մէջ առանց ամաչելու յայտ-
նեց , բազմաթիւ ժողովականաց առջև , ամուս-
նութեան ամենէն նուիրական դազանիքը . . .
Այն ժամանակ ամենէն նուիրական բաները
ծաղրի նիւթ եղեր էին : Ամուսնական հաւա-
տարմութեան և երգմանց դէմ գործել կը յան-

մը ծագեցաւ : 1077 ին Հէնրիկոս անձամբ պա-
պէն ներումն խնդրեց : Բայց յետոյ Պապին և
իրմէ ապստամբող իշխանաց դէմ պատերազ-
մեցաւ : 1080 ին հակա-սրապ մը դրաւ : Իտա-
լիա անցաւ , Հռովմն առաւ , Նորմանտացւոց-
մէ վախնալով քաշուեցաւ : Երկրորդ անգամ
նաւաճեց զԻտալիան (1091) : Իւր երկու որդիքը
Գօնրատ և Հէնրիկոս թշնամեաց կողմը անցան :
Հէնրիկոս՝ Մայէնցայի ժողովին ձեռքով հայրը
կայսերութենէ ձգել տուաւ (1106) : Թագա-
կորոյս կայսրը որդւոյն ձեռքէն վախաւ ՚ի Նի-
էթ , ուր չքաւորութեան մէջ մեռաւ (1106) :

(1) Գօնաթանցա . — Պատի մեծ-դքսու-
թեան քաղաք , համանուն լճին վրայ : Ասի՝
միջին դարու ատեն աւելի մեծ ու փառաւոր
ու կայսերական քաղաք էր : Իւր վրայ տիրող
վեհապետ եպիսկոպոսներու ձեռքէն 1802 ին
ազատեցաւ : 1414-1418 հոն տիեզերական ժո-
ղով մը գումարելով՝ Արևմտից մեծ հերձուա-
ծին վերջ տուաւ :

(2) Բլազէնցա . — Նախնի Բարմայի դըք-
սութեան քաղաք : Սորա քով Կարբեդոնաց և

դ գնէին : Ընկերական խառնակութիւնը ամենուրեք կը տիրէր :

Երկու հզօրագոյն ընտանեաց մէջ սլաւորատուող կռիւը , այդ հէք երկրին աւելի խաղաղ սպառնաց մը չէր խոստանար : Աւարառուաց և սպանողաց խումբեր , որք պատերազմի ժամանակ երկիրը իրենց մէջ բաժնող բանակաց մնացորդներն էին : Ասպատակութեամբ ապրելով , անդադար կը նորոգէին այն սոսկալի տեսարանները , որոնցմէ ժողովուրդը ինքզինք ազատած կը համարէր : Կուէլիներու

Հռովմայեցւոց ճակատամարտ մը տեղի ունեցաւ 217 ին Քրիստոսէ առաջ : Պուրկօնէի թագաւորը այս քաղաքիս քով յաղթութիւն մ'ընելով՝ Իտալիոյ թագաւոր անուանեցաւ : Երկու անգամ տիեզերական ժողովներ գումարուեր են հոն : Ուրբանոս Բ . Պապը այդ քաղաքին մէջ նախ՝ առաջին խաչակրութիւնը քարոզեց : Կուէլիներու և Կիպրլիներու պատերազմներուն ժամանակ Բլազէնցան հասարակապետութիւն մ'եղաւ : 1254 ին Սգօթթիներուն անցաւ . 1332 ին ալ Վիսգօնթիները արիւնջին : 1447 ին Միլանի դուքսը Սֆօրցան , պաշարեց , առաւ քաղաքը , ու բնակչաց հետ յետին անգթութեամբ վարուեցաւ : 1511 էն փերջը սլապերուն անցաւ , յետոյ Ծարնէզ ցեղին : Ծրանացւոց զօրքը 1799-1800 հոն նրստան և Մեծին Նաբօլիոնի ժամանակ դաւառի մը գլխաւոր քաղաքներէն մին էր :

և Ախալքլիններու երկպառակութիւնները սաստ-
կանալով՝ քաղաքական սրատերազմը աւելի կա-
տաղութեամբ վերստին սկսաւ : Իսկ Պատերը
իրենց սովորական քաղաքականութիւնը ձեռ-
քէ չձգեցին : Արբ տեսնէին թէ՛ Առէլիներու
ընտանիքը յոյժ կը զօրանայ, իրենց բոլոր ազ-
դեցութիւնը կը գործածէին Ախալքլիններու ցե-
ղէն մէկը կայսր ընտրել տալու համար, և երբ
սոքա գօրանային, առաջիկաները լքանելով,
Առէլիներէն մէկուն ընտրութեան նպաստե-
լու կը փութային : Ուստի կայսրութիւնը փո-
փոխակի երբեմն Առէլիներու և երբեմն ալ
Ախալքլիններու ձեռքը կ'անցնէր, նորընտիր
կայսրը՝ իւր ընտրութենէն օգուտ քաղելով
արխնահեղութեամբ վրէժ կը լուծէր : Սակայն
Պատերը կրնային այն քստմնելի եղելութեանց
դիւրութեամբ վերջ տալ, բայց իրենց օգտին
համար գործելով՝ չէին կրնար հետևարար ի-
րենց բռնած ճամբէն շեղիլ : Առէլիները և
Ախալքլինները իրենց Ահհապեա-Քահանայա-
պետէն փոփոխակի ընդունած սիրոյ ցոյցերէն
բնաւ չէին խաբուէր, նամանաւանդ՝ յաճախ
իրենք խափեցին զանոնք, և ՚ի Հռոմ իրենց
դէմ և կամ ՚ի շնորհս իրենց նիւթեալ դաւադ-
րութեանց աւելի սպառնով կերպով տեղեակ
ըլլալու համար՝ իրենց կուսակից կարդինալներ
մուծին ժողովին մէջ : Ուստի այդ երկու ըն-

տանեաց հերձուածները միանդամայն երկու
տաղարիզի մէջ դործելով՝ կատարեցին իրենց
արիւնահեղ և քաղաքական երկխոսակութիւն-
ները : Ի Հոովմ կը պատրաստուէր ընտրու-
թիւնը . իսկ 'ի Գերմանիա , զէն 'ի ձեռին կը
վաւերացուէր :

Բնականաբար , այդ անողորմ կռիւներուն
միջոց , երկու ընտանիքները եռանդեամբ խնդ-
րեցին 'ի նպատտ իրենց կողման ծառայեցնել
Անկախ-Պատաւորաց վայելած խորհրդաւոր և
սարսափելի սպղեցութիւնը : Ընկերութիւնը
ամենուրեք բազմաթիւ ճիւղեր ունենալուն
նպատճառաւ , ամէնուն վրայ անխտրաբար օղ-
տակար սարսափ կ'ազդէր : Ուստի Կուէրինե-
րու և Վիպըրիններու համար շահաւէտ բան մ'
էր իրենց ձեռքն ունենալ այն թեզանին թե-
ւերը , որ ամեն անգ տարածուելով՝ Գերմա-
նիան՝ լայնածաւալ ցանցի մէջ ամբողջեր էր :

Գաղանի Ատեանին պատմութիւնը այն ժա-
մանակէն սկսեալ պիտի պատմենք :

Անկախ-Գառաւորաց ընկերութեան կազմակերպութիւնը : — Ընդունելութիւն անդամոց : — Նոցա կրած փորձերը : — Ֆրոհնալօթք : — Նոցա պաշտօնը : — Նոցա զգեստները : — Արեան մատեանը : — Կուէլք և Կիպրէնք : — Սիկիսմօնտ կայսեր Անկախ-Գառաւորաց դէմ բռնած ճամբան : — Անկախ-Գառաւորաց յաջորդ համարուող լուսաւորեալք : —

Որ աստիճանի ալ ըլլայ գաղտնի ընկերութեանց շատերուն իրարու հետ ունեցած նրմանութիւնը, այն ընկերութիւնները, որք նախ իրարմէ օրինակուած կը թուին, սակայն անդգալի բայց հիմնական տարբերութեամբ իրարմէ կը զանազանին : Այդ զանազանութիւնները դարուց ոգիէն, և թերևս կլիմայից բռնի պահանջմունքներէն կախմունք ունին : Անտարակոյս բոլոր այդ ընկերութեանց մէջ անժխտելի կապ մը կայ, որ դողցես զանոնք իրարու կը միացնէ. բայց մարդկային միտքը ուրիշ կերպով շկրնար գործել. ու յայտնի գիտենք ՚ի բազմաց հետէ որ երկնից տակ նոր բան մը չկայ : Հիւսիւսակողման աշխարհաց

դադարանի ընկերութիւնները հարաւակոչման եր-
 կիրներու զազանի ընկերութիւններէն քանի
 մը կերպարանօք միայն կը զանազանին . մի և
 նոյն նշանակը չես դաներ ամեն տեղ . բայց
 նշանակին իմաստը ամենուրեք նոյն է : Մէկը
 անդամ ընդունուելէն առաջ եղած արարողու-
 թեամբք : Ընկերութիւնը կը խնդրէ՝ նորահա-
 ւատին արիութիւնն ու բարոյական կորովը
 փորձել . նպատակը ամեն տեղ միշտ նոյն է ,
 փորձելու եղանակը միայն տարբեր կրնայ ըլ-
 լալ . միթէ ուրիշ կերպով կարելի՞ է գործել :
 Միթէ մարդուս ամէն զգացմունքը մի և նոյն
 ստՀմանին մէջ ամիտաբար չե՞ն . միթէ բոլոր
 իւր իղձերը մի և նոյն նպատակի չե՞ն ձգեր :
 Երբ քանի մ'անձինք միանալով ընկերութիւն
 մը կազմեն , միթէ իրարու մէջ կատարեալ հա-
 մապատասխանատուութիւն չունենալո՞ւ են ,
 և միթէ ամէն հնարաւոր միջոցներով , պէտք
 չէ՞ որ իրենց ընկերակցաց իւրաքանչիւրին հա-
 ւատարմութեան արիութեան և բարոյականին
 վրայ ապահով ըլլան , միթէ չափազանց կը հա-
 մարիք այն բազմութիւ գգուչութիւնները , երբ
 ուղենք անձանօթի մը յայտնել այնպիսի գոր-
 ծողութիւններ , որոնցմէ գուցէ կախմունք ունի
 հազարաւոր մարդկան գոյութիւնը : Պէտք չէ
 մատնութեան և ոչ վատութեան առիթ տալ
 և այնպիսի փորձեր կան , որոնց՝ վատը կամ

նենդաւորը չկրնար առանց դողալու մատչիլ :

Անկախ-Բաասաւորաց ընկերակցութեան մէջ ճանող անդամոց ընդունելութեան արարողութիւնները խիստ քիչ ծանուցեալ ըլլալուն համար, չենք կրնար հոս մանրամասնաբար նրկարագրել զայնս . այդ ընկերութեան օրինաց գիրքը Վեսթփալիայի հին դիւանին մէջ գրտնուելով հրատարակուեցաւ հետեւեալ վերնագրով :

Յիշեք և Սահմանադրութիւն « գաղանի Սուրբ Ատեանի » Անկախ կոմսերու և Անկախ-Բաասաւորաց Վեսթփալիայի՝ զոր 772 թուականին հանդուցեալ Մեծն Կարոլոս կայսրն հաստատեց, և որոց սահմանադրութիւնքը՝ 1404 ին արքայն Ռորէրիոս վերաքննելով, շատ բաներ փոխեց և աւելցուց, « լուսաւորելոց » (1) (Վայ-

(1) Լուսաւորեալք . — Այս գաղանի ընկերութիւնը հաստատեց իրաւագիտութեան դոստատու Սիւամ Վայսհաուերթ : Երէն գլխաւոր նպատակն էր զմարդիկ յորդորել որ իրարու օգնեն, առաքինութեան և բարոյականութեան զգացմունքը ազաւորելով նոցա սրբոյն մէջ : Բայց առ յապոյն այդ ընկերութիւնը իւր նպատակէն շեղելով՝ ազականեցաւ : Եորա սահմանադրութիւնը Յիսուսեանց և Անկախ-Որմնադրաց կանոնադրութեանց կը նմանէր : Պաւերայի կառավարութիւնը քաղաքականութեան պատճառաւ կործանեց զայն 1784 ին :

սէնտ) ատեաններուն արդարութեան վարչութեան պահանջմանց համեմատ, իւր արքայական կնքովը զայն վաւերացնելն յետոյ :

Այն մասենին առաջին թերթին վրայ՝ զայն ընթեռնելու համարձակող անարժաններուն դէմ սպառնալիք մ'ուղղուած էր . այսինքն անմիջապէս Անկախ-Գաղտնորաց դանակին սխտի մատնուէին : Անկախ-Գաղտնորաց ատեանները զանազան անուամբք կը կոչուէին 'ի Գերմանիա : Երբեմն « Ատեան Վեսթփալիոյ (1) երբեմն « Գաղտնի Ատեան », և յաճախ « Սուրբ գաղանի և արդար ատեան » անունները կը արուէին . հուսկ ուրեմն, շատ մը դաւառաց մէջ « Վէհմախնկ » և կամ « Պրէկախնկ անուններով ծանօթ էին :

Ընկերութեան անդամոց մէջ բազում աստիճան կար . առաջին աստիճան ունեցող անդամներն Անկախ-Գաղտնորք կը կոչուէին, երկրորդ աստիճան ունեցող անդամները՝ « ճյմարիա

(1) Վեսթփալիա . — Ժամանակաւ՝ Հուենական Գաշնակցութեան չորս թագաւորութեանց մին էր : 1807 ին Մեծն Նաբօլէոն պայն՝ թագաւորութիւն ձեռացնելով՝ զիւր Հերոնիմոս եղբայրը այն երկրին վրայ թագաւոր անուանեց : Բայց 1813 ին Լէյբցիլի ճակատամարտէն վերջը Բրուսիացիք առին, և 1814 ին զայն բաժնեցին Հանովրի, Բրուսիոյ, Պրէնովիզի և Հէս-Պասէլի մէջ :

Անկախ-Գաաաւորք • երրորդականները, «Սուրբ Գաաաւորք գաղտնի ատենին : Առաջինները կը դատէին , երկրորդները կը գործադրէին , իսկ վերջինները, ամեն բան դիտելով , իրենց հետազոտութեանց հետևանքն ընկերութեան կիմացնէին :

Խիստ դժուար էր ընկերութեան մէջ մտնել և մանաւանդ գաղտնեաց տեղեկանալ : Ատեաններուն խաւարային գործերը անդրժեքի ըութեամբ ծածկուած էին : Անկախ-Գաաաւորները , Տաճարականներուն (1) պէս , մաս-

(1) Տաճարականք • — Այս կրօնական և միանգամայն պինուորական միաբանութիւնը Փաղղիացի խաչակիրներն հաստատեցին 1118 ին ուխտաւորաց պաշտպանութեան համար : Ի նախնումն՝ Տաճարականք յերուսաղէմ կը բնակէին , նոյն քաղաքին եկեղեցւոյն քով , որ Սողոմոնի տաճարն եղած էր , որոց համար «Տաճարականք» յորջորջեցան : Աղքատութեան , կուսութեան և հնազանդութեան ուխտ կըրնէին : — Երուսաղէմաց Լատին թագաւորութեան 1187 ին կործանելէն յետոյ , բոլոր Եւրոպիոյ մէջ տարածուելով՝ խիստ բազմացան և հարստացան : Իրենց զօրութեամբն՝ այլոց նախանձը շարժելով , ու բարուց ապականութեամբն ալ ամէնուն անարգանաց արժանանալով՝ Ճրանասյի թագաւորը Փիլիսոպոս-դեղեցիկը մի և նոյն օրուան մէջ (13 հոկ. 1307) Ճրանասյի մէջ գտնուող ամէն Տաճարական-

նաւոր նշաններ կը գործածէին՝ զիրար ճանչելու համար : Նմանապէս այնպիսի բառեր բերնէ բերան կանցնէին , զոր իրենցմէ զատ ոչ ոք գիտէր : Գլխաւորներն այդ բառերուն հետեւեալներն են եղեր . « Սթօք , Սթրիք , ԸՍթայն , Արաս , Արայն , » այսինքն « դաւազան , չուան , քար , խոտ , արտասուք : » Ստոնցմէ զատ ուրիշ բառեր ալ կը գործածէին ընկերակցութեան անդամները և զայնս յաճախ կը փոխէին , որպէս զի եթէ զխոցող մ'ըլլայ՝ չըկարենայ զայնս գործածելով նենդութեամբ ընկերութեան մէջ մտնել , և նորա արարողութեանց ականատես ըլլալ : Յովհաննէս Ակրիզօլայի (1) կարծեաց համեմատ , Անկախ-Գատաւորք սեղանի վրայ՝ սովոր էին դանակին ծայրն իրենց կողմը դարձնել , և սպտենից ծայրը՝ սեղանին մէջ տեղի կողմը :

Ընկերութիւնը անլուր իշխանութեան մը տէր

ները բռնել տուաւ , ու քիչ ատենէն վերջը դրեթէ առանց դատի այրել տուաւ : Ֆրանսայի թագաւորին անձնուէր Գլէման Ե. Պապըն ալ 1512 ին յիշեալ միաբանութիւնը վերաց : —

(1) Յովհաննէս—Ակրիզօլա . — Մանաթիլա դաւառին մէջ ծնաւ 1492 ին : Լուտերի աջակիցներէն մին էր : Սւետարանական օրինաց՝ հոգւոյ փրկութեան համար անօգուտ ըլլալը կը քարոզէր : 1566 ին մեռաւ :

Ըլլալուն համար՝ ամենուն վրայ խորին սարսափ մ'ազդեր էր : Իրենց թշնամիները որչափ որ ալ բարձրաստիճան անձինք ըլլային , Անկախ-Գատաւորներն անվրէպ կը հասնէին նոցա քով՝ ու վրէժ կը լուծէին անոնցմէ : Բազմաթիւ գրութիւններ կարդալով կ'իմանանք որ դատաւորներ , սլաշտօնեայներ , իշխաններ , վեհապետներ խկ մեծ փառաքով խնդրեր են այդ ընկերութեան մէջ մտնել՝ ապահովութեամբ գործ տեսնելու համար : Ընկերութեան անդամ ըլլալ ուզողը , իւր խնդիրը կը գրէր ու ծառի մը վրայ կը կախէր , և երկրորդօրը անվրէպ նոյն տեղը կը գտնէր միարանութեան դժտաւորաց հաւանութիւնը կամ մերժումը : Եթէ խնդիրը մերժուէր , լուելու էր բայց բաւական ժամանակ անցնելէն յետոյ՝ կրնար վայն երկրորդէլ : Իսկ , ընդհակառակն եթէ ընդունուէր , սրտասխանին մէջ ժամագրութեան վայր մը սահմանուած կըլլար . և հոն՝ անսրտաճառ գտնուելու էր :

Երբեմն ամայի դաշտ մը ժամագրութեան տեղի կ'ընտրուէր , յաճախ սոյ Անկախ-Գատաւորաց Ընդհանուր Ժողովոց գումարուած քարայրին մերձակայ քաղաքին հրատարակը կ'որոշուէր : Սահմանեալ ժամուն խնդրողն անվրէպ գտնուելու էր նշանակուած տեղը :

Մուծիչ սլաշտօնեայն հոն կ'սպասէր՝ երեսը

Քիմակ մ'անցուցած , ու մթնադոյն երկար
պատմութեան մը հագած և լայնեզր գլխարկ մը
կը սքողէր նորա աչերը՝ զոր խնդրողը չէր կա-
ջող տեսնել :

Մուծիչը կը հարցնէր թէ՛ նորա ուղղուած
թուղթն ընդունած է , և սակաւիկ մի զնա
քննելէն յետոյ՝ կը հրամայէր նաև՝ որ ետևէն
գայ : «Ատեանը ամեն տեղ էր , որոչ տեղ մը
չէր» : Մուծիչը և խնդրողը երկար ստեն դաշ-
տաց մէջ կը թափառէին , այնպիսի անծանօթ
ճամբաներէ քայլելով՝ որ կարծես թէ՛ առջի
տեղոյն կը մերձեցնէին և միանգամայն կը
հեռացնէին զիրենք : Ընկերութեան սովորա-
կան ժողովարանը մերձենալնուն պէս , մու-
ծիչը նորընծային աչերը դաշկինակով մը կը
կապէր , և ձեռքէն բռնելով՝ քարայրը կը մու-
ծանէր զնա : Ամենէն վաւերական գրութիւն-
ներէն կը յայտնուի որ , Անկախ-Գաղափարներ
ը սովորաբար քարայրներու մէջ կը գումար-
ուին եղեր : Պատէնի բաղանեաց մօտ , Ռատ-
թատէն (1) մի քանի փարսախս հեռի , Մար-

(1) Ռատթատ . — Պատէնի մեծ-Դքսութեան
մէջ պարսպապատ քաղաք : Ֆրանսայի հռչա-
կաւոր զօրավարը Վիլլար դուբը՝ Եւզինէոս
իշխանին յողթելէն յետոյ , այս քաղաքիս մէջ
1713-1714 բանակցութեան մտան , ու դաշ-
նագրութիւն մ'ըրին , որով Ալլաս դաւառը

կըրամիւերու (1) բարձրադիր գղեակի մը տակ ստորերկրեաց տեղ մը կայ, որոյ համար բընիկը կ'ըսեն թէ Գաղտնի Ստենին Գատաւորք հոն կը ժողովին եղեր : « Ար և է անձանօթ և ամայի վայրերը, կ'ըսէ հին ժամանակագիր մը (2) Գաղտնի Ստենին գործին կուգար » :

Քարայրն իջնելուն պէս, նորընծայն ատենին առջև կը գտնուէր : Ընկերութեան նախագահը, խիստ դատաւորի մը կերպարանօր նատած : ու քովն ալ սուր մը, դաւաղան մը, և կամ ուռեհեոյ ճիւղ մը դրուած կ'ըլլար :

Ֆրանսայի տրուեցաւ : 1797-1799 դեսպանաժողով մի գումարուեցաւ հոս, Վերմանիոյ և Ֆրանսայի իրարու դէմ ունեցած թշնամութեանց վերջ տալու համար, բայց Աւստրիոյ կառավարութեան հրամանաւ Ֆրանսայի նուիրակներուն քաղաքին դրան առջև սպաննուելուն պատճառաւ ժողովը ցրուեցաւ :

(1) Մարկրավ. — Վերմաներէն «մարդ» (սահմանադրութիւն, և «կրաֆ» (կամ) բառերէն ելած է : Այստեք ի նախնունն՝ զայս տիտղոսը կուտային սահմանադրութիւնները պաշտպանող իշխանաց : Այսօր խկ այդ տիտղոսը կը կրեն ոմանք ի վեհապետաց Վերմանիոյ : — «Մարդիզ» բառին ստուգարանութիւնը նոյն է :

(2) Յաղագս Վերմանիոյ և այլ աշխարհաց գողտնի ընկերութեանց, տպագրեալ ի Բարիզ, ի 1819 :

Ջնկերութեան նախագահները երբեմն բացառիկապէս ըլլալով՝ Անկախ-Վոմները նոցա փոխանորդութիւն կ'ընէին . սակայն սոքա նախագահին հաւանութեամբը միայն լուսոյ կը վերադարձնէին ղյանցաւորը :

Յաճախ ժողովն սկսելէն առաջ ամէն ժողովականը միաբերան երգ մը կ'երգէին :

Գլխաւոր դատաւորաց մէջէն մէկը բարձրաձայն կը հարցնէր ու կ'ըսէր :

«Գիշերն՝ իւր ընթացից ո՞ր աստիճանին հասեր է . մահագոյժ թռչունը թէ առաւօտեան հաւն երգէ ջրոց վերայ : Լուսին՞ը թէ արշալոյսը լուսաւորէ զերկին :

Եւ այլք պատասխանէին . «Խաւարն և եթ ծածկէ զընութիւն . լճին եզերաց վրայ հըսկող թռչուն չկայ . համայն տիեզերաց մէջ ձայն մի և եթ կը լսենք , որ արդարութիւն կը խընդրէ :

«Ուրեմն , թո՛ղ դատաւորը գումարուին յԱրևելս և յԱրևմուտս : Բարւոյ և չարի «կռողք»՝ բերէք «զրկաչափն» և «ուղղաչափը» . կանգնեցէ՛ք դամբանական սեղանը , փորեցէք փոսը . դողացի՛ր , ո՛ր ղյանցաւոր : Եղբա՛րք , պատրաստ էք :

«Կ'երդնումք մեր կենաց , հոգւոյն ու մեռելոց սակերաց վրայ , որ մեր օրինաց հնազանդեցանք մինչև ցարդ , և կազմ՝ ու պատրաստ ենք դարձեալ կատարելու զայնա : Ե՛թէ մենք

չըլլանք , ո՛վ կը հսկէ երկրիս վրայ . արեգա-
 շիան զաշխարհ չքանեղէն յետոյ : »

Նրդասացութեան միջոցն՝ ընկերակցութեան
 ամէն անդամները գլուխնին բաց՝ ոտքի վրայ
 կը կենային : Նրդոյն վերջին խաղերուն արձա-
 գանքները հնչական կամարներուն ներքև կո-
 բուսեչնուն պէս՝ լուծեամբ տեղերնին կը
 նստէին, և ժողովը կ'սկսէր : Այն ատեն զնոր-
 ընծայն ժողովականաց կը ներկայացնէին , և
 գատեանը կազմող դատաւորաց քով կը կեցը-
 նէին : Մուծանողը , որոյ պաշտօնն էր նաև
 կնքահայրութիւն ընել , սանին քովէն չէր հե-
 ռանար :

Հարցմանց համեմատ՝ իւր անունը , տարի-
 քնն ու դրադմունքն յայտնեղէն յետոյ , նորըն-
 ծայն՝ իրեն համար պատրաստուած փորձե-
 րուն տեսակը կրնար մակաբերել : Երեն կ'ի-
 մացնէին որ հանդիսաւոր երգմամբ ընկերու-
 թեան կապուելուն պէս , որ և է գորութիւն
 կարող չէր զինքն ատենին վրէժխնդրութենէն
 փրկել , եթէ ընկերութեան գաղտնիքն ուրի-
 շին յայտնելու ըլլար . արգիլուած էր նմա նաև
 չիմացնել յանցաւորին՝ նորա համար որոշուած
 պատուհասը . կը հրամայէին նմա՝ հայրը , մայ-
 րըն , եղբայրը , քոյրը , բարեկամն ու ասգա-
 կանը մատնել , եթէ ընկերակցութեան կող-
 մանէ նոցա դատապարտեալ ըլլալն իմանար :

Նենդաւորը՝ սարսափելի տանջանաց կը դատապարտուէր : Աչերը կը փակէին , ձեռքերը ետին կը կապէին , ու վիզն ալ շուան մ'անցնելէն յետոյ՝ երեսի վրայ կը պառկեցնէին , ծոծորակէն լեզուն կը քաշէին կը հանէին , և ոտքերէն կախելով կը ձգէին մինչև որ մեռնի : Եթէ մէկը՝ ատեանին դատապարտած անձինքը ուզէր մատնել , ժողովականաց առջև անողորմաբար տանջուելէն յետոյ՝ սուանց դատի անմիջապէս կը խեղդուէր :

Եթէ վերոյիշեալ զեկուցումները լսելէն յետոյ՝ նորընծայն իւր փափաքին մէջ հաստատ մնար , հետևեալ կերպով երդում ընելու էր :

« Կ'երդնում յանուն Քրիստոսի , պատուոյս և հոգւոյս վրայ , սուրբ ատենին ամեն դրած օրէնքներն երկիւղածութեամբ և մեծարանօք չի դործ դնել . մինչև ցմահ այդ նուիրական ընկերակցութեան անձնուիրամբ ծառայել , նորա հրամանները կուրարար , հաւատարմութեամբ և արիութեամբ կատարել , և նորա իշխանութենէն վեր այլ իշխանութիւն չը դաւանիլ :

« Կ'երդնում Անկախ-Գատաւորաց վարդապետութիւններն ու սահմանադրութիւնքը պաշտպանել ընդդէմ ամենայն մարդկային իշխանութեան , ընդդէմ օգոյ , հրոյ և ջրոյ , ընդդէմ ամենայնի՝ զոր արեգ լուսաւորէ ,

ընդդէմ ամենայնի՝ զոր գիշեր ծածկէ յիւր խաւար :

« Ա'երդնում սուրբ ատենին խնայ տալ՝ ինչ որ իւր օրինաց համեմատ՝ յանդիմանութեան կամ պատուհասի ենթակայ ըլլայ, գուն գործել մարդկան յանցանաց տեղեակ ըլլալու, ու զայնս բնաւ չը լուել ոչ սիրոյ, ոչ բարեկամութեան, ոչ ընտանեկան կապակցութեան, ոչ ոսկւոյ, ոչ արծաթոյ և ոչ որ և է բարձի ու աւագութեանց համար :

« Ա'երդնում՝ ատենին կամացը չը վրիպիլ՝ յանցաւոր մը փրկելու համար, բնաւ չը յայտնել՝ վրէժխնդրոյն մասնուած մարդոյն՝ մտաարւատ փտանդը, ոչ բանիւ, ոչ դրուած կամ անգիր ձևերով, և ոչ որ և է կերպիւ :

« Ա'երդնում չը շնորհել դատապարտելոյն ոչ հուր, ոչ սնունդ, ոչ զգեստ, ոչ ասխուէն, եթէ նոյն իսկ հոգեվար հայրս կտոր մը հաց խնդրէ յինն, եթէ եղբայրս ցրտէն սառած իցնայ դրանս առջև :

« Ա'երդնում, եթէ այս օրէնքին դէմ գործեմ, գերադոյն արդարութեան ձեռքէն իմ խլած ոճրագործին տեղն առնուլ, ու նորա դէմ վճռուած մահուան դատապարտութիւնն անձամբ կրել :

« Ա'երդնում՝ ՚ի բանս, ՚ի գործս և ՚ի խոր-

Հուրդս սիրել ու յարդել միշտ գտուրք ատեանք» (1) :

Վերոյիշեալ երդումն ըլլուելէն յետոյ , նախագահն Հետեեալ Հարցումը կ'ընէր ու կ'ըսէր . « Գաղտնի ատեանին երդումն ուղղութեամբ թելադրեցի՞ սա մարդուն , ինքն ալ նոյնպէս կրկնե՞ց զայն » : « Ա,յո՛ , Նախագահ Տէր , պատասխանէին Անկախ-Դատաւորք , ուղիղ թելադրեցիր զերդումն՝ այդ մարդուն , և ինքն ալ զայն ուղիղ կրկնեց » :

Արարողութեանցս կատարուելէն յետոյ , նորընծայն փորձել կ'սկսէին : Չեւքը կանթեղ մը կ'ուտային , և առանց բան մ'ըսելու , կը հրաւիրէին որ նախ մտած մեծ սրահին շուրջը փորուած ստորերկրեայ տեղերը մտնէ ու յառաջէ : Իւր քայլած ճամբուն վրայ տեսարանները շարունակ կը փոխուէին : Երբեմն՝ լայնադիր կամարներ կը տեսնէր , յորոց անթիւ շթաքարեր կախուած էին . խոնառ սպտերէն շարունակ ծորող ջուրը՝ զհողը կակղած ըլլալուն համար՝ նորընծայն մեծ դժուարութեամբ կը քայլէր . բազմաձև սողուններ ոտքերուն

(1) Մեր այս մատենիս մէջ արձանագրած տեղեկութիւններէն շատը՝ Տիկին Գլխմանս Ռօպէրթի « Գաղտնի ատեան » մակադրով յօրինած վիպասանութենէն քաղեր ենք :

տակ լռիկ կը սողային , և երբեմն՝ խառնաշըշուկ կարկաչմունք կը լսէր , խառն ընդ անլուր ճիչերու : Երբեմն ալ՝ ընդարձակ սրահի մը կը հասնէր , զոր կը լուսաւորէր միակ ձողի մը կախուած կանթեզի մը աղօտափայլ լոյսը : Ոտքերուն տակ կը նշմարէր սպիտակացեալ սուկերոտի . և աչքը ո՛ր կողմ՝ որ դարձնէր , սլատերուն մէջ , փորձուած խոռոչներուն մէջ կը տեսնէր մարդու անձև կրակաքներ : Գողգոթուն աղօտաճաճանչ լոյսն ալ նոցա վրայէն անցնելով , այնպէս կը թուէր իրբև թէ իրենց անշարժ ութենէն ելնելով պիտի քայլէին : Նորընծայն՝ սարսափած , ՚ի զուր ելք մը կը խընդրէր՝ այն զարհուրելի տեսարանէն ազատելու համար , բայց ամեն կողմ պատ ըլլալուն՝ փախուտն անկարելի էր :

Սակայն , հուսկ ուրեմն , պատէն յանկարծ քար մ'իյնալով , նոր ճամբայ մը կը բացուէր : Հոն ալ սարսափելի նորանոր առիթներ կային . հոն ալ արիւնք երակներուն մէջ պիտի սառէր : Այն խաւարակուռ ուղւոյն մէջ մտնելուն սկստեալէն արագընթաց քայլերու ձայնը կը լսէր : Արդիլուած էր ետին դառնալ ու նայիլ , սպաթէ ոչ առաջին փորձերուն արգասիքն ՚ի դերև կ'ելնէին , ուստի ճամբան շարունակելէն ուրիշ ճար չ'կար : Այդ փորձն ամենէն անտանելի բանն էր , վասն զի աւելի խորին ու անպատ-

րևի սարսափ կ'ազդէր : Իւր հետքերուն վրա-
 յէն եկող անձը բարեկա՞մ թէ թշնամի էր :
 Միթէ այն մարդը լրակա՞մ մ'էր , որ իւր տը-
 հարանալը տեսնելուն պէս՝ պիտի սպանէր
 զինքն , ընկերակցութեան մէջ մտնելու անար-
 ժան դատելով . . . : Քիչ մ'առաջ ոտքերուն
 տակ տեսած ոսկերքը , նախընթաց սենեակ-
 ներուն մէջ աչացը հանդիպած կմախքները ,
 գուցէ մնացորդքն էին նոցա , որք վատու-
 թեամբ տկարանալով դադանի Ստենին խոր-
 հրդաւոր դորձակատարի մը ձեռքով զմա՞ն
 դաեր էին հոն : Այսպէս նորընծայն կրնար
 հողար տեսակ վհատեցուցիչ ենթադրութիւն-
 ներ որո՞ճալ : Արդեօք քանինե՞ր այն պաշուն
 զղջացեր են անշուշտ այդպիսի վտանգաւոր
 ձեռնարկութեան մը խիզախսնուն համար :
 Այդ հսկողութիւնը քառորդ մը տեւէին յե-
 տոյ , պղնձէ մեծ դուռ մը կը բացուէր : Ճամ-
 բուն երկայնութիւնը և հետզհետէ հանդի-
 սած սարսափելի առարկայները յոյժ տկարա-
 ցուցեր էին զնորընծայն : Պղնձէ դռնէն անց-
 նելուն պէս վերջին փորձը կ'սկսէր : — Առա-
 ջին սրահը , յոր կը մտնէր , բիւրաւոր ճրագ-
 ներով լուսաւորուած էր . հոն՝ երկու դիմա-
 կաւոր մարդ զինքը կ'ընդունէին և երկայն ու
 սևադոյն սրասնուճան հագած : Առաջնոյն՝
 ձեռքը ուռենույ ճիւղ մը կ'ըլլար , երկրորդին
 ձեռքն ալ՝ դաշոյն մը :

« Առաջին օրախին մէջ , սւր պիտի մտնես , կ'ըսէր առաջին անձը , ոտքերն ու ձեռքերը կապուած դատապարտեալ մը կայ , որ մահացու հարուածին կ'սպասէ : Երեսը քօղով մը ծածկուած է , որպէս զի զնա սպաննելու ատենդ չզիտնաս թէ արդեօք ծանօթդ է , քու տունդ ասպնջականած հիւրերէդ մին է , բարեկամդ կամ եղբայրդ է : Այդ փորձը հոգւոյդ զօրութիւն կ'ուսայ , որոյ առ յասրայն կարօտ պիտի ըլլաս , եթէ քու սիրելիքդ պատուհասել հրամայուի քեզ :

« Ա՛ռ ու զա՛րկ » կ'ըսէր երկրորդն ալ՝ դաշոյնը տալով :

Նոր ընծայն՝ դաշոյնը կ'առնէր ու կը հեռանար : Մտած սրահը անզարդ , փոքր ու մութ էր . կանթեղ մը միայն կը լուսաւորէր զայն : Նախ և առաջ , այդպէս անակնկալ կերպով մթութեան մէջ դտնուելով իւր շուրջը դտնուող իրերն հաղիւ հաղ կրնար որոշել . բայց տակաւին աչքերը խաւարի վարժեցում սրահին մէկ անկիւնը պառկած մարդկային մարմնոյ ազօտ , անկար ձև մը կրնար նըշմարել : Ա՛յն էր պատրաստուած սպանդը : Լսածին համեմատ , նորա երեսը քօղով մը ծածկուած էր , և կարծես համակամութեամբ մահուան կ'սպասէր : Ի՞նչպէս կարելի է հոն տեղի ունեցած տեսարանը նկարագրել . շա-

տերը , մահառիթ հարուածն իջեցնելու վրայ՝ սոսկմամբ զդաշոյնը նետեր՝ ու փախստեամբ խնդրեր են ազատիլ այդ յետին ու դարհուրելի պարտաւորութենէն . բայց Անկախ-Քատաւորաց ասկից քիչ մը հեռի հսկելնուն համար՝ նահանջն անկարելի էր : Նոր օրինակ շշուկներ կը լուէին . գերմարդկային հրեշներու ստուերներ պատերուն վրայ կը ձգէին : Ամարէն կախուած կանդեղն ալ յանկածը կը մարէր , և աներևոյթ զօրութիւն մը կը դըրդէր զնորընծային որ իւր վրայ դրուած պարտաւորութիւնը լրացնէ : Զոհագործութեան կատարուելն և հէք նորընծայն ահաբեկեալ , իւր սպանդին օրհասական շարժմանց ախանատես ըլլալն յետոյ , կարծես մոզական զօրութեան մը ձեռքով պատերն աներևութանսլով՝ իւր նոր եղբարց ժողովին մէջ կը գտնէր ինքզինք : Իւր կնքահայրն՝ երկայն և սևաթոյր պատմուճան մը կը հագուեցնէր , և սուրբ Ատեանին անդամոց կը ներկայացնէր զնա : Լուսթեան և հաւատարմութեան վրայ դարձեալ կ'երդմնեցունէին , և կը հրաւիրէին զնա՝ ո՛ր Անկախ-Քատաւորաց հետ հացի ու գինեոյ տեսակաց ներքև հաղորդուի : Այն ատենէն սկսեալ գաղտնեաց դիտութեան մասին առաջին կարգն ընդունած կ'ըլլար , և կրնար սովորական նուէրը մատուցանել : Ա-

ուսջին դասու Անկախ—Գատաւոր, բլլուողը մէկ մարկ (64 տրամ) ոսկի կընծայէր, երկրորդ կարգինը՝ մէկ մարկ արծաթ, իսկ երրորդ կարգինը՝ զլխարկ մը և չափ մը գինի :

Անկախ գատաւորները, իրենց միաբանութենէն դուրս եղող անձ մը իրենց ատեանին առջև բերելու հետևեալ միջոցները կը բանեցնէին :

Նախ և առաջ ատենին անդամներուն սովորական ծողովարանը կը գումարուէին . ամբաստանողն ալ հոն կը մտնէր . նախագահը համ փոխանորդը կը հրամայէր որ Անկախ—Գատաւորաց արդարութեանը դիմելու պատճառներն յայտնէ : Այդ պատճառներն ընդունուելուն պէս, ատեանը կը վճռէր, և սուրբ նուիրակներէն (Պրօկնալօթ) մին պաշտօնական կերպով կը զրկէր որ պամբաստանեալը դատաստանի հրաւիրէ : «Պրօկնալօթը» սև պատմուճանը կը զգեճուք, լայնեզր զլխարկը կը դնէր, ու անմիջապէս կը մեկնէր : Գատաւորանի հրաւիրուող անձը ո՛վ որ ալ բլլար, Պրօկնալօթը կարող էր մատչել առ նա, ու սովորական եօթը կնքով կնքուած զարհուրելի մտգաղաթը ներկայացնէ : Նոյն հրամանէն երէք օրինակ կը յանձնուէր նուիրակին, ու ամբաստանեալը գոնէ մէկ հատը կընդունէր Այն հրամանները հետևեալ կերպով շարադրուած էին :

«Ա. Սուրբ ատենին իշխանութեան դէմ մեղանշեցիր . ե՛կ ի դատատան : Մեր , անմահին խորհրդաւոր դատաւորքս , կը հրամայեմք քեզ որ ներկայ ամսոյս մէջ գ.սս և քու անարգած գերազոյն ատենին առջև հաչիւ տաս . ե՛կ , ե՛կ : Հրամանագրին մէջ կը նշակէին նաև թէ յանձաւորը ո՛ր օրը , ո՛ր ժամուն և ո՛ւր տեղ պիտի դանուէր , անկից դաղանի . Ատենին առջև տարուելու համար :

Արոչուած օրը , մեծագոր ատենին տեղամբըն հանդիսաւոր կերպով կը դուամարուէին : Անկախ-Վոմսը բազկաթուի մը վրայ կընատէր . սուր մը և ուռենուց ճիւղ մ՝ անպակաս քովը կը դանուէին : Ամբաստանելոյն գալէն յառաջ՝ Անկախ-Վոմսն հետևեալ խօսքերը կ'ըսէր ժողովականաց . «Կը հարցնեմ ձեզ , Սուրբ Ատենին յանձնուած դատը տեսնելու տեղն ու ժամանակն է հիմայ :»

Անկախ-Պատաւորները կը սրատասխանէին . «ընկերութեանս նախադահը քեզ տուաւ զայդ իշխանութիւնը :»

Անկախ-Վոմսը կը սրատասխանէր . « կը հընազանդիմ՝ ուրեմն հրամանաց : »

Այս խօսակցութենէն յետոյ Անկախ-Պատաւորներէն եօթն հոգի կ'ընտրուէր , Անկախ Վոմսին հետ դատուելու համար : Ընտրութենէն յետոյ՝ վերջինը կ'ըսէր . «սրաչտպանութիւն և

ապահովութիւն կը խոստանամ իմ արդարա-
կորով և հաւատարիմ Ն. Ն. ներուս, և ժողո-
վականացս ամենեցուն օրինաց համեմատ, որ
գիտեղդ սպառնան անհնազանդին, և կը հրա-
ւիրեմ զնոսա որ իրենց ակթոռոց վրայ բազմին :
«Այն ատեն ընտրուած եօթն Անկախ-Քատա-
ւորներն իրենց նախագահին քով կը բազմին,
գլուխնին բաց ու գիմակնին հանած, լու-
թեամբ ամբաստանելոյն ներս մտնելուն կը
սպասէին : Ձեռքերնին մերկ, պատմուճաննին
ալ ուսերնուն վրայ առած պիտի ըլլային : Եթէ
դժբաղդարար օտարական մը ժողովարանը
մտնելու փորձը փորձէր՝ ըլլուելու արարողու-
թիւնը դիտելու համար, նորա դատը երկայն
չէր քէր. անմիջապէս ոտներէն կը կախէին
քարայրին ամենէն մօտ ծառին վրայ :

Սակայն ամբաստանեալն որոշուած տեղը
դալով կը դտնէր զնուիրակն, որ անբարբառ
ատեանը կը տանէր զնա : Այն ատեն դատը
կ'սկսէր. դատախազը մանրամասնարար կը շա-
րէր ամբաստանութիւնքը, իսկ ամբաստանեալ
կը ջանար ինքզինք արդարացնելու, կը խնդրէր
որ արձակեն զինքը : Անկախ-Կոմսը վճիռ մը
ստուերագրելէն յետոյ՝ ատենին անդամներէն
մէկուն կը հրամայէր որ քննէ զայն և կարծիքն
յայտնէ : Այն քննութեան ժամանակ ամբաստան-
եալը կը քաշուէր : Յայնժամ ընկերակցութեան

ամեն անդամներն անխտրաբար վիճաբանութեան կը մտնէին, և թէ որ ամենուն կարծիքը Անկախ-Վոմսին կարծեաց համաձայնէր, ինչպէս որ գրեթէ միշտ կը հանդիպէր, վճիռը վերջնական կը դատուէր: Աճիռներն երբեմն անմիջապէս չէին գործադրուէր. պատահած մի քանի օրինակներէն կը հասկցուի որ այն վրճիռները կրնային իբրև սպառնալիք հալածել զդատապարտեալս մինչև ցմահ: Անմիջական գործադրութեան եղանակը խիստ պարզ էր. դատապարտելոյն վիզը չուան մը կ'անցունէին, և Անկախ-Վոմսն ալ հետևեալ խօսքերը կ'ըսէր.

«Աախաղանի կը դատապարտեմ զքեզ, գալտնի Ատենին օրինացը համեմատ, քանզի ոճրագործութեամբքդ այդ պատուհասին արժանացար: Մեռնելէդ յետոյ մարմինդ ազոռաներուն ու թռչնոց և օդուն մէջ ապրող կենդանեաց ճարակ ըլլայ. Աստուած հոգւոյդ ողորմի, ու կինդ և զաւակներդ որք և անտէրունջ մնան»

Անկախ-Վոմսը վերոյիշեալ վճիռը կարդալուն պէս՝ Անկախ-Դատաւորներն անմիջապէս կը խեղդէին զհէք դատապարտեալը: Յայնժամ Անկախ-Վոմսն ուռենուոյ ճիւղը ժողովարանին մէջ աեղ կը նետէր, ու Անկախ-Դատաւորներն ալ ոտքի վրայ կեցած, զլուխնին բաց, ձեռքերնին մերկ, ու անզէն՝ վրան կը թըքնէին՝ տրուած վճռոյն հաւանելով:

Երբեմն ալ կ'ըլլար որ ամբաստանեալն առաջին հրամանին չ'անսալով չ'գար, այն ատեն 43 Փիօրին տուգանք տալու կը դատապարտուէր. եթէ երկրորդ անգամ ալ չ'գար, տուգանքը 90 Փիօրինի կը բարձրանար. հուսկ ուրեմն երրորդ անգամուն ամբաստանեալը կը տարադրուէր: Մէկ հրամանէն մինչև միւսն անցած ժամանակն ընդհանրապէս վեց եօթնեկէն և տասն ու չորս դիշերէն աւելի չէր ըլլար: Հրամանագիրն ամբաստանելոյն տանը, կամ անոր մօտ սուրբի մը արձանին, և կամ դաշտաց մէջ խաչերու թեան մը քով դրուած աղքատաց դանձանակի մը վրայ կը կախուէր: Գիշերապահը կամ անցորդք խնայ կուտային ամբաստանելոյն, որոյ թէպէտ և ուղղապէս ալ հրամանագիրը կը հաղորդուէր:

Եթէ ատենը ողորմելով դատապարտելոյն ներէր, Անկախ-Դատաւորներէն երկու հոգի ժողովականաց առջև կը բերէին դնա, և կը բարեխօսէին անոր համար: Դատապարտեալն աղերսական կերպարանքով կը ներկայանար, այսինքն չուանը վիզն անցուցած, ձեռքերն սպիտակագոյն ձեռնոց դրած, և կանաչագոյն խաչ մը և կայսերական Փիօրին մը բռնած:

Բայց թէ որ ամբաստանեալ մ' Անկախ-Դատաւորաց հետզհետէ զրկած հրամանաց ականջ

Հ'կախելով՝ Հ'ներկայանար, և ուզեր փորձել մօտաւրտ վրէժխնդրութենէն փախտեամբ կամ օր և է կերպիւ ազատիլ, այն ժամանակ Ատենին «գաղտնի վրիժառուները» նորա ետեւէն կ'իջնային, և առաւօտ մ'ալ, դաշտին մէջ, միակ կաղնիի մը ճիւղերէն կախուած դիակ մը կը տեսնուէր: Մարդասպանը ծառին կեղևին մէջ մխելու ձգելու էր դաշոյնը, որպէս զի ո՛վ սպաննած ըլլալը Հ'յայտնուի:

Ասկից աւելի սաստիկ յանդգնութիւն մը Հ'էր կրնար ըլլալ:

Նուիրակներն ուրիշ սրտածններ ալ գաղտնապէս կը վարէին. Հ'կար մարդկային իշխանութիւն մը որ կարող ըլլար նոցա գէտ կենալ: Յաճախ՝ նոքա՝ իրենց անձնական վրէժխնդրութեանց համար բաղմաթիւ մարդասպանութիւններ կը գործէին, առանց Ատենին միջամտութեանը: Ի նախնումն՝ այդ աղիտարեր զեղծմանց առաջքն առնելու համար Անկախ-Վոսները տեսակ մը մայր-տումար կը բռնէին, յորում կ'արձանադրէին մահու դատապարտեալ անձանց անունները և տխողուները: Այդ մատեանն՝ «Արեան գիրք» կը կոչուէր: Մատենին գլուխն հետեւեալ խօսքերը կը գտնուէին:

«Ո՛վ որ դատապարտուի, անպատճառ մեռնելու է: Դատապարտեալն՝ յանցաւոր և կամ

անմեղ՝ միշտ պատժուեալու է . նա՛ քաջ համոզուած կը համարուի » :

«Արեան գրքին» մէջ արձանագրուողը՝ դաղտնապէս կ'սպաննուէր , ու չէր կրնար ինքզինք պաշտպանել . զանոնք միայն դատաստանի կը հրաւիրէին , որոց համար որ նպաստաւոր վրձիւ տալու միտք ունենային . և Անկախ-Ռատաւորներէն ո՛վ որ ուզէր , ամեն ժամ , ամեն տեղ կրնար զդատապարտեալն սպանել : Այն մատենին մէջ արձանագրուիլն՝ երաշխաւորութիւն մ'էր այն թշուառ մարդուն համար՝ զոր Ատեանն իւր պաշտօնէից դանակին կը մատնէր : Բայց տակաւ , այդ զգուշութիւնը , որ ամբաստանելոց նպաստաւոր էր , բոլորովին մոռցուելով , ընկերակցութեան անդամներն իրենց թշնամիներէն գիւրութեամբ վրէժնին լուծել սկսան : Անկախ-Ռատաւորներն՝ իրենց զարհուրելի իշխանութիւնն ընդ երկար անարգել դործածեցին : Կայսերաց բռնի թոյլտուութիւնն և համայն ժողովրդոց մէջ տարածուած սարսափը՝ նոցա խաւարային դաւադրութեանց պահպանուելուն մեծապէս նպաստամատոյց եղան : Նոցա իշխանութիւնը տարածուեցաւ , զօրացաւ , բայց Սիկիսմօնա կայսեր զօրաւոր ձեռքը միայն յաջողեցաւ նըպաստաւոր հանդամանաց աջակցութեամբը՝ զայն խախտելու , նուաճելու ու ոչնչացնելու :

Չեմք կրնար ուրանալ՝ որ Անկախ-Գատա-
ւորները ժամանակ ժամանակ բարի ու մար-
դասիրական խորհրդովք ալ գործեր են : Այս
ալ անժխտելի բան մ'է որ իրենց գլխաւորնե-
րէն ոմանք արիասիրտ և հանճարաւոր մար-
դիկ եղեր են : Յովհաննէս Հիւս (1) և Ղու-

(1) Յովհաննէս-Հիւս . — Պոհեմիոյ Հիւս ա-
նուն քաղաքը ծնաւ 1336 ին : Բրակայի հա-
մալսարանին տնօրէնը և Պոհեմիոյ Սոփիա թա-
գուհւոյն խոստովանահայրն էր : Բողոքակա-
նաց յոյժ մեծարած Անգղիացի հեղինակին՝
Ուիլքէֆի՝ կրօնական գրութեանց հետեւելով
խնդրեց Հռովմայ եկեղեցւոյն մէջ նորոգու-
թիւն մուծանել . ուստի կը հաստատէր թէ-
սրբոց և կուսին մատուցեալ պաշտօնը ուրիշ
բան չէ , այլ միայն կուսալաշուտթիւն . և թէ
Հռովմայ եկեղեցին և նորա գլուխը՝ Պապը՝
հաւատացելոց վրայ որ և է իշխանութիւն չեն
կրնար ունենալ , և այլն : Իւր բազմաթիւ աւ-
շակերտները « Հիւսեանք » կոչուեցան : Պապը
դատաւարտեց զՅովհաննէս Հիւս , բայց ասի՝
Պոհեմիոյ Վէնսէսլաս թագաւորին պաշտպա-
նութեամբը զօրացած , մեծ եռանդեամբ շա-
րունակեց իւր գործը : Գօսթանցա քաղաքը
գումարուող տիեզերական ժողովին ներկայա-
նալու հրաման եկաւ իրեն , ինքն ալ Սիկիա-
մօնտ կայսրէն ապահովագիր մ'առնելով գը-
նաց . բայց հոն իսկոյն բանտարկեցին և այ-
րուելու դատաւարտեցին զնա : 1415 ին կա-
տարեցին այն եղեռնաւոր գործը : Բայց իւր

տեր (1) իրենց ձեռնարկութեանց մէջ հաւանականապէս աւելի մեծ խոչընդոտներ կը գտնէին, թէ որ ժողովրդոց միտքերը յառաջուց պատրաստուած չըլլային նոցա կրօնական նորոգութիւններն ընդունելու, Անկախ-Ռաւաւորաց ուսուցած դաղանեօք, և նոցա ժողովարաններուն մէջ՝ տեղի ունեցած խորհրդանոր արարողութեամբք:

Եւ արդարև ընկերութեան մէջ մտնել ուղղներն այն տղայական համարուած փորձերէն օգտակար խորհուրդներ կը քաղէին՝ իբր հրաւեր մ'առ աղնխոն ազատութիւն: Հախ՝ անշուշտ կը տեսնենք որ այդ փորձերը նիւթական են, և այնպէս կը թուի թէ՛ մի-

աչակերտներն երգում բրին որ իրենց սիրելի վարդապետին վրէժը լուծեն, սակից սկսաւ Հիւսեանց պատերազմը ընդ առաջնորդութեամբ արիասիրտ Զեսգայի:

(1) Լուտեր • — Մարդկութեան լուսաւորիչներէն մին, որ ծնաւ Մանսֆելտի կոմսութեան Իալպէն անուն քաղաքը (10 նոյեմբեր 1484 • Աւգոստինեանց միաբանութիւնը մտաւ, ու վիթթէ մտկերկի համալսարանին մէջ աստուածաբանութեան դասատուութիւն ըրաւ: Յովհաննէս Հիւսի գրութիւնքն ու ներողութեանց վաճառումը գինքը գրգռելով՝ ներողութեանց օգտակարութիւնը նախ հերքեց • յետոյ Պասլին իշխանութեան, խոստովանութեան, բարեգործութեանց օգտին, քաւարանին ճշմար-

աբանութեան գլխաւորներն այն փորձերով
ուրիշ բան չեն խնդրեր, բայց միայն ստու-
գել իրենց ընդունած մարդոյն՝ ընկերակցու-
թեան կամաց և նպատակին ծառայելու ան-
հրաժեշտ պէտք եղած արիութիւնն, յան-
դրդնութիւնն ու կորովն ունենալը կամ չու-
նենալը: Եթէ այդ փորձերն ասկէ զատ ու-
րիշ նպատակ ալ չունենային, դարձեալ այդ-
պիսի ընկերութեան մը գլխաւորաց իմաստուն,
սրամիտ, և նաև ազգաց սովորական կենացը
փորձառու անձինք ըլլալը կը յայտնէին, վասն
զի այդ կերպով կրնային իրենց երկրին մէջ
դանաւած ամէն կորովամիտ, և արիասիրտ
մարդիկը ընկերութեան մէջ ունենալ: Բայց

տութեանը, երիցանց ամուրութեանը, սրբոց
մատուցեալ պաշտօնին, Պապին քաղաքական
իշխանութեան, վանականաց ուխտին, սրա-
տարագի և այլն դէմ գրեց: — Սաքսոնիոյ դքս-
տութիւնը Տանիմարգա և Շուէտ Ղուտերի
կողմը բռնեցին: Պապը նզովեց զնա: Ղուտեր
Պապին կոնդակները այրել տուաւ: Վօրմա քա-
ղաքին մէջ դուրմարեալ ժողովին ներկայանա-
լով (1521) իւր վարդապետութիւնները պաշտ-
պանեց: Սրերի ժողովը՝ (1526) խղճի մտաց
ազատութիւն ընդունեց, բայց 1529 ին ժո-
ղովը ուղերով չափ մը դնել այնմ, Ղուտերա-
կանք մերժեցին, որոց համար «բողոքական» ան-
ուանեցան: Ղուտեր մեռաւ յալէպէն, 1546 ին
65 տարեկան հասակին մէջ:

շկարժեմք որ այդ փորձերը լոկ նիւթական ըլ-
 լան . Անկախ-Ղատաւորաց իրենց մէջ դորժա-
 ծած բազմաթիւ նշանակները զայն բաւակա-
 նէն աւելի կը հաւաստեն : Նորընծայն՝ խոր-
 հըրդոց ուսման առաջին աստիճանն հասնե-
 լուն պէս , իւր նոր եղբարց հետ հացի և դին-
 ւոյ տեսակաց ներքեւ կը հաղորդուէր . անի՛
 եղբայրական հաւասարութեան երկնային և
 միանգամայն , նիւթական նշան մ'էր . այ-
 նու՞ կ'ուզէին նորընտրելոյն հասկընել որ նոր
 աշխարհի մը մէջ մտած էր , յորում ընկերա-
 կան զանազանութիւնները բառնալով՝ ամէն
 մարդիկ իրարու հաւասար կ'ըլլային , և ամէն-
 քըն ալ անիրաւ և բռնաւորական տիրապե-
 տութենէն կը հրաժարէին : Ստորերկրեաց տե-
 ղերուն մէջ քայլած ատեն , ամենուրեք ար-
 ձանագրութիւններ տեսնելով՝ կարդացած , և
 այդ արձանագրութեանց իմաստներն իրեն
 սրտին և հոգւոյն վրայ օգտակար տպաւո-
 րութիւն ըրած ըլլալու էին : Իւր ամէն տե-
 սածներն ու լրածներն ըստ բաւականի կը
 նպաստէին ազնուացնելու յաչս իւր այն ընկե-
 րութիւնն , որոյ անդամներէն մին պիտի ըլ-
 լար : Անկախ-Ղատաւորաց արարողութեանց
 ատերը բոլորովին կորսուեր են . նոցա հետքն
 անգամ չէ մնացեր . ապա թէ ոչ , արարողու-
 թիւններէն կրնայինք իմանալ ընկերութեան

վարդապետութիւնները : Կարևոր եղած դը-
րութիւնները չունենալնուս համար՝ ասկէ ա-
ւելի քննութիւն չենք կրնար ընել . բայց մի-
այն այս կ'ըսենք որ այդ ընկերակցութեան սո-
վորական գործոց վրայ ճիշդ դատողութիւն մը
տակաւին չէ եղած : Այդ ընկերութիւնն՝ ո-
մանք իբր մարդաստաններու ժողով մը համա-
րեր են . իսկ այլք՝ ցնորած մարդասիրողնե-
րու խումբ մը : Այդ երկու զրոյցներուն մի-
ջինը՝ անտարակոյս ստոյգն ըլլալու է . վասն
զի Անկախ-Գատաւորները ոչ մարդասպան և
ոչ ալ դաղափարախօս իմաստասէր եղած են ,
բայց հաւանական է որ երկուքին մէջ ալ մա-
սըն ունեցած ըլլան :

ԺԲ. դարուն մէջ , խռովութիւն ծագեցաւ
ընկերութեան մէջ . և կուէլիներու ու կիպը-
լիներու սկսաւ ծառայել : Համառօտիւ պատ-
մենք քաղաքական աշխարհին մէջ անցած ի-
րողութիւնները : Արդէն պատմեցինք այն
կռուոյն սկիզբը , որ պահ մը բոլոր Եւրոպան
բորբոքեցուց : Հիմա ալ նկարագրենք այն պա-
տերազմին նոր կատաղութեամբ մը վերատին
սկսիլը : Մեծն Օթոնի (1) , կայսերութեան

(1) Մեծն Օթոն . — 912 ին ծնաւ : 936 ին
Գերմանիոյ թագաւոր ընտրուեցաւ : Հոնաց և
Ռենգարացոց շատ անգամ յաղթեց . Գաղղիոյ
դէմ ալ Լորէնը սլաշտպտնելու համար պատե-

ժամանակ , Պաւերայի դքսին Սոնօրի երեք որդիքը Էպէրհարտ , Արնուլ և Հերման իրենց հայրենական Ժառանգութենէն յանկրաւի զրկուեր էին կայսերական հրամանաւ :

Սակայն Օթոն իւր ըրած հարստահարութիւնը մտցնելու համար՝ Էպէրհարտ դքսին որդւոյն Լէօփօլտի դարձուց Աւստրիոյ «մարկրաւովութիւնը» (մարգիզութիւնը) , և նորա հօրը ըստացուածոց մէկ մասը : Աւստրիան այն ժամանակ Պաւերայի դքսութեան մասն էր , որ արդի դքսութենէն աւելի ընդարձակ ըլլալով՝ կը տիրէր նաև Սթիրիայի , (1) Քարինթիայի ,

րազմելով մինչև Եմպրիներ դառառն հասաւ : Միլանի մէջ Պէրանժէ Մարգիպն իշխանութենէն ձգելով՝ 961 ին իտալիոյ թագաւոր անուանեց ինքզինքը . Լօնկարտնան նուաճեց , Յովհաննէս Ժ. Դ ի տեղ Լէօն Ը. Դ Պապութեան բարձրացուց և գլխաւոր Ֆերմանիոյ կայսերութեան հետ միացուց : Մեռաւ 973 ին :

(1) Սթիրիա . — Նօրիկիոյ և նախկին Քաննոնիոյ մասն էր : Հին ատենը Հռովմայեցիք , և մի քանի բարբարոս ազգեր հետզհետէ այն երկրին տիրելէն յետոյ , Մեծին Կարողոսի իշխանութեան տակ անցաւ , և հուսկ ուրեմն Ֆերմանիոյ դաւառ համարուեցաւ : Սթիրիոյ տիրող ցեղը վերջանալով Պոհեմիոյ Օթօկար Բ. թագաւորն առաւ , բայց բնակիչքը խռովութիւն հանելով՝ Ունգարացւոց իշխանութիւնն ընդունեցին : Իսկ Ռոտտրիտ կայսրը Աւստրիոյ հետ միացուց այն դաւառը :

(1) Գարնիօլի, (2) Կօրիցի կոմսուլթեան, թերօլի և նախնի Նօրիկիոյ (3) ամէն դաւառներուն : Լէօիօլտի յաջորդները, Աւստրիոյ « մարկրաւ » ըլլալուն պատճառաւ, Պաւերայի դքսերուն Աւստրիոյ վրայ ունեցած « պլսաւորու թիւննին » ընդունեցին : որպէս զի Պաւերայի դքսուլթիւնը, զոր վաղ կամ անաղան ձեռք անցնել կը յուսային, իւր առանցնաչնորհուլթիւններն ամ-

(1) Գարնիթիա . — Այս երկրիս տիրեցին Հռովմայեցիք, շատ մը բարբարոս ազգեր, Մեծն Կարօլոս, որ դքսուլթեան վերածեց զայն . Առնուլ՝ առաջին դուքս եղաւ Գարնիթիոյ 880 ին, և որու հետ միացուց իւր Պաւերայի դքսուլթիւնը . բայց Օթօն Բ. կայսրը այդ երկու դքսուլթիւնները իրարմէ զատեց 887 ին : Հինգ ընտանեաց ձեռքն անցնելէն յետոյ, հուսկ ուրեմն Աւստրիոյ տան վիճակեցաւ (1536) :

(2) Գառնիօլ . — Ի նախնու մն Հռովմայեցիք, այլ և այլ ուրիշ ազգեր և Մեծն Կարօլոս տիրեցին այն երկրին : Մեծն Օթօն՝ Գերմանիոյ դաւառ մ'ըրաւ զայն՝ զոր չորս ցեղ իրարու մէջ բաժնեցին, բայց 1536 ին Աւստրիոյ տունը բոլոր Գառնիօլի տիրեց : 1809 ին Զրանսայիք առին . և 1814 ին ետ դարձուցին :

(3) Նօրիկիա . — Օգոստոս կայսեր ժամանակ կը Հռովմայեցիք տիրեցին : Գ. դ. դարուն մէջ յերկուս մասունս բաժանուեցաւ . որք առ յայն առաջին Նօրիկիա, երկրորդ Նօրիկիա կոչուեցան :

բողջ սահէ : Արբոյն Հէնրիկոսի (1) կայսեր ժամանակը յարմար առիթ համարելով՝ յայնմ ձեռնամուխ եղան . վասն զի նա՝ իւր թագա-
կալութեան հանդիսէն անմիջապէս վերջը խոս-
տացեր էր որ Հէգիլօնի դքսութիւնն Էպեր-
կարտի թոռանը Շվայնիւրթ Մարզիովին դար-
ձընէ . բայց փոխանակ խոստմունքը կատարե-
լու , Պաւերայի դքսութիւնը՝ իւր ամուսնոյն
Արբուհւոյն Ալենէկօնտի եղբօրը Հէնրիկոսի շը-
նորհեց . որով Հէգիլօն սաստիկ զայրանալով՝
իւր ընտանեաց այն հին ժառանգութիւնը՝ փոր-
ձեց զինուց զօրութեամբ ձեռք ձգել : Բայց իւր
ջանքն ՚ի դերեւ ելնելով , 1017 ին մեռաւ : Ուս-
տի Արնօլփի յաջորդները քիչ մը ժամանակ
հանդարտ կեցան , Աւսարիոյ մարկրավութեամ-
բը լոկ շատանալով : Արբուհւոյն Ալենէկօնտի
եղբօրորդւոյն Հէնրիկոսի վախճանելէն յետոյ ,
Հէնրիկոս Քդ կայսրը Պաւերայի դքսութիւնն
1049 ին համանուն տան դարձուց , զայն տա-
լով Քօնրաաի , որ «պալատին» (արքունա-
կան) (2) կոմսին Ալօփօլտի որդի Արնօլտի եր-

(1) Սուրբ Հէնրիկոս . — 972 ին ծնաւ : 995 ին
Պաւերայի վրայ թագաւորեց , և Օթօն Քդ
կայսեր յաջորդեց 1002 ին : Իւր կայսերու-
թեան ժամանակ յաջողութեամբ սլատերազմե-
ցաւ թշնամեացը հետ : 1024 ին մեռաւ :

(2) Պալատին (բալաթէն) . — Ի նախնունմն

քորդ որդւոցն Հէրմանի թողնորդին էր :

Յիլեալ եղեղութիւններն 'ի գիր արձանացնող սրամազիրներուն խօսքերէն կը յայտնուի որ, Պաւլիէրայի դքսերը, իրենց հայրենական վիճակներէն բնաւ չ'հրաժարելնէն 'ի վատ, մերթ ընդ մերթ, խնդրեր են պայնա ձեռք բերել ու իրենց բնասանեաց մէջ պահել: Գօնրատ դուքսն՝ անորդի մեռնելով, Պաւերան գարձեալ օտարաց վիճակեցաւ. կուէլիք ընդ երկար տիրեցին այն երկրին, որ որդւոց որդի անցնելով հուսկ ուրեմն Հէնրիկոս-Գոռուի աւանդեցան. բայց Գօնրատ Գ. րդ. (1) կայս-

Գերմանիոյ կայսերաց եկամուտը տնօրինույ անձանց կը տրուէր այս անունը կոմսութեան տիրադատով: Ատեաններու մէջ ալ իշխանութիւն ունէին: Կայսրը կրնար և եթ զայս աւադութիւնը շնորհել. այդ կոմսերը՝ դքսերու վրայ հսկողութիւն կ'ընէին յօդուտ իշխանութեան կայսերաց: Պալատինք հուսկ ուրեմն կարուածներու աէր ըլլալով, իրենց աւադութիւնն ալ յաջորդական եղաւ:

(1) Գօնրատ Գ. — Ֆրանգօնիոյ դուքս, Սուաբիոյ դքսին ֆրեաեբիկոսի որդին, ծնաւ 1098 ին: — Իւր ընտրութիւնը երկարաւ ստաներազմաց առիթ եղաւ: Պաղեստին գնաց խրակինոսաց դէմ պատերազմելու, բայց բաւակին մեծ մասը ջարդուելով՝ Գամասիոս քաւաքը չկրցաւ առնուլ: — Ի Գերմանիա վերուարձաւ, ու 1132 ին մեռաւ Պամպէրկ քաւաքը հասնելով:

լըն զՀէնրիկոս ամեն իշխանութիւններէն ու աւազութիւններէն ձգելով, Պաւերայի դքսութիւնն Արնօլիի ցեղէն Աւսարիոյ մարկրավին Աօիօլա Երդ. ի շնորհեր էր: Աօիօլաին յաջորդեց Ժաղամէրիօթ Եղբայրը, թէպէտ և Հէնրիկոս-Գոռոզի որդին՝ Հէնրիկոս-Առիւծն շատ դէմ կենցաւ, այն վիճակին վրայ անժըխտելի իրաւունք ունենալը պնդելով: Հէնրիկոս՝ Փրէտերիկոս (1) կայսեր աչքը մտնելով: անդադար թախանձեց զնա որ կայսրութեան ժողովին ձեռքով զՀէնրիկոս Ժաղամէրիօթը դատել տայ: Կայսրը՝ Վօրմն (2), Ռաթիսայօ-

(1) Փրէտերիկոս Ա. — Սուապիոյ դքսին Փրէտերիկոսի որդին էր, ծնաւ 1121 ին, և 1152 Գօնրատ Գ. կայսեր յաջորդեց: Ադրիանոս Գ. Պապը զնա կայսր օժելու համար, Հռոմիայեցիք դժկամակեցան, և նորա մահուընէն յետոյ Փրէտերիկոս Երեք հակապապ դրաւ: — Միլանցիք ապստամբեցան, կայսրն առաւ նոցա քաղաքը, նոյնպէս և զՀռոմի՝ Վենետիկցւոց չկրնալով դէմ դնել Աղէքսանդր Պապն ընդունեց: — Փրէտերիկոս Պաղեստին ալ զնաց. շատ յաղթութիւններ ըրաւ, Ասորւոց մէջ մտաւ, ու հոն 1190 ին վախճանեցաւ, 38 տարի կայսրութիւն ընելէն յետոյ:

(2) Վօրմն. — Հռենոսի մօտ. Վանդալք կառուցին զայս քաղաք: Բազմաթիւ կարողիններէն թաղաւորաց մայրաքաղաք: Բաղադական և Տիեզերական ժողովներ դումար-

նա և Սիիրա (1) քաղաքաց մէջ հետզհետէ ժողով գումարեց, բայց Հէնրիկոս Ճազամկրիօթ կայսեր՝ Հէնրիկոս-Սուլուսոն վրայ ունեցած սէրը գիտնալով, իրեն մի քանի անգամ ուղղուած հրահաններուն չ'անսալով՝ ատենին չը ներկայացաւ. ասոր վրայ, 1154 ին կօսլար (2) քաղաքին մէջ գումարեալ ժողովը՝ դատապարտեց զնա, Պաւերոսյի դքսութիւնն Հէնրիկոս-Սուլուսոն թողելու :

ուեր են հոս : 1521 ին գումարուող քաղաքական ժողովը դատեց և դատապարտեց զԱտտեր : — Ճամանակաւ կայսերական քաղաք իւր եպիսկոպոսաց հետ միշտ պատերազմեցաւ : 1689 ին Լուդովիկոս Ժ.Վ. հրկիզեց զայս : Մեծին Նաբօլէոնի կայսերութեան ժամանակ Ֆրանսայի մասն էր եղած :

(1) Սիիրա . — Ինախնումն Սիիրա գետին վրայ փոքր գիւղ մ'էր, զոր Ռուդիէ եպիսկոպոսը ընդարձակեց 1084 ին : Հէնրիկոս Վ. կայսեր ժամանակ՝ կայսերական քաղաք եղաւ, և եպիսկոպոսանիստ քաղաք Սիիրիոյ ճոխ եպիսկոպոսաց : — Թիւրին 1688 ին առաւ և կործանեց : Ֆրանսայիք 1754, 92, 95 և 96 ին դարձեալ առին Սիիրան :

(2) կօսլար . — Հանովրի մէջ, ժամանակաւ կայսերական քաղաք : — 1805 ին Բրուսիոյ տրուեցաւ, և 1807 ին ալ վճարժփալիոյ թագաւորութեան, 1813 ին Բրուսիան առաւ և 1815 ին Հանովրի տուաւ : — Կ'ըսեն թէ Պէրթօլա Շվարց կրօնաւորը հոս գտաւ վառօդը :

Ար յուսային որ Փրետերիկոսի կայսերութեան
 դով ամէն երկառաակութիւնները դադրին .
 անոր համար շատերը նորա ընտրութեան
 քուէ տուեր էին : Եւ արդարեւ Փրետերի-
 կոս՝ Ալալլին էր հօրը կողմանէ . Իսկ Կուէլի-
 մօրը կողմանէ , որ էր Յուդիթ , Հէներիկոս-Գու-
 սուլին հօրը՝ Պաւերայի դքսին Հէներիկոս-Սե-
 ռին դուստրը :

Բոլոր այդ ակնկալութիւններն ՚ի դերեւ ել-
 նելով , քաղաքական մարտը վերստին ծագե-
 ցաւ , թէպէտ և Փրետերիկոս շատ աշխատե-
 ցաւ այն ներքին խռովութեանց վերջ տալու ,
 բայց չկրցաւ բոլորովին ի դուրս ածել զայն ,
 վասն զի երբեմն խաղաղութիւնն հաստատ-
 ուած կը կարծուէր . այլ այդ խաղաղութիւնն
 անձկութեամբք , յուզմամբք լի էր . սրտե-
 րազմը հազար անգամ ընտրելի էր քան թէ
 այդ տեսակ հանդարտութիւնը . . . դոնէ սրա-
 տերայմօք՝ թշնամիք՝ վառեալ ի գէն , ի քա-
 ջութիւն և յասպետականն սրտիւ կը ճակա-
 տէին իրարու դէմ . մինչ խաղաղութիւնը՝ թու-
 լանցիչ՝ տաղակայի և զղուելի կեանքի մէջ
 յանկարծ կը լքանէր զնոսա : Պատերազմի մը-
 տատանջութիւններէն իրենց անձնական կը-
 դիւներուն վրայ խորհելու ժամանակ չէին ու-
 նեւար : Խաղաղութիւնն հաստատուելուն պէս,
 նորա իրենց ներքին թշնամութեամբք կը

սարապէին լոկ : Առէլիք և Ախարլիք կայ սեր առջև իրենց ատելութեանց հրաժարել իրարու հետ հաշտուիլ կեղծելուն պէս , խաղաղութեամբ իրենց վիճակները կը դառնայի :

Ահապետաց շուրջը վատ խորհրդականներ սպակաս չեն ըլլար , որք երկպառակութեան նախանձու գգացմունքներն անդադար կը ներչնջեն ի նոսա , սպառտականներն յիշեալ երկու ընտանեաց դոռողամիտ գլխաւորաց վրայ դիւրութեամբ կը տիրէին . բայց հանդիսաւոյ խոստումամբք երկու կողմն ալ թշնամութենէ հրաժարած ըլլալուն համար , իւրաքանչիւր կը նայէր որ կռուոյ սկզբնապատճառ եղա՞նչ հասմարուի . ուստի սրտերաղմն յայտնապէջէր բացուէր , բայց այսու ամենայնիւ կ'ըսկսէր Այն ատեն Անկախ-Դատաւորաց զօրութեա կը դիմէին : Նոցա թշնամութիւններն անկարելի էր դադրեցնել : Ամէն քրիստոնեայ ազգերը փութով կը զինուէին , և նախանձայուզութեամբ յերուսաղէմ կ'ընթանային . իսկ այժ երկու ընտանիքն իրենց ատելութեանց սրտճառաւ իրարու դիմաց անշարժ կը կենային և չէին կրնար իրենց շուրջն ամէն բան քարշտանող յորձանքին մէջը նետուիլ :

Գաղտնի Ատենին խաւարային դորձակատարներն ամեն տեղ տարածուէր էին . Անկախ-Արմեններն , Անկախ-Դատաւորները , Ֆրըն

հընպօթերը՝ ոտքի վրայ էին : Ամէնքն ալ կը
 դործէին, ոմանք կուէլփներու , և այլք կիպը-
 լիներու համար , այդ արիւնուչո մարդկան
 պակաս չէին զոհերը : Կարծես ամենուն աչքը
 դարձած , ըրածնին չէին դիտեր : Երբեմն՝
 Աեսթփայիոյ և կամ Պոհեմիոյ զեղջուկը դաշ-
 տորէից մէջէն անցնելու ատեն , կաղնիէ մը
 կախուած կը տեսնէր ատենին սովորական մա-
 դաղաթը , որոյ վրայ արձանագրուած էր դա-
 հիճներու վրէժխնդրութեան մատնուած դա-
 տապարտելոյն անունը . երբեմն ալ անցորդը
 դարհուրած աչերով կը դիտէր խեղճ մարդու
 մը մարմինը ծառի մը ճիւղերէն կախուած :
 Խորին սարսափ մը կը տիրէր ժողովրդոց վրայ,
 և թէպէտ և Անկախ-Գատաւորները Ռամկաց
 և Սորկաց փսաս չէին հասցուներ , սակայն այդ
 խեղճ մարդիկն այնպիսի սրտածմլիկ տեսա-
 րաններու ահանատես ըլլալով՝ շարունակ ահ
 ու դողի մէջ կ'ապրէին :

Կուէլփներու և կիպըլիներու պատերազմաց
 և թշնամութեանց ժամանակ , Անկախ-Գատա-
 ւորք հլութեամբ և կոյր զկուրայն դործի մ'ե-
 դան այդ երկու հզօր ընտանեաց ձեռքը : Բն-
 կերակցութեան այն ժամանակները՝ գործած
 քաղմաթիւ մարդասպանութիւններն եղան ան-
 տարակոյս որ տեղի տուին նորա դէմ եղած
 ամբաստանութեանց : Միաք չունինք զԱնկախ

Գատաւորս անմեղ ցուցնել և ոչ ալ նոցա ընկերակցութեան անդամոց գործած մարդասպանութիւններն արդարացնել : Անկախ-Գատաւորները կերպով մ'ալ չեն կրնար իրենց բռնած ճամբուն համար արդարանալ արտաքին եղելութիւնները պատճառ բռնելով , քանզի իրենց զարհուրելի գորութեանը համար , կարող էին արտաքին իրողութիւնքը քամակել ու բնաւ չներկնել որ անոնցմէ իրենց գոյութեանը վնաս մը հասնի : Այս ալ աւելցնենք որ այն աններելի մարդասպանութիւնքը ժամանակ մը միայն գործուեցան , կուսակցաց սմանց ձեռքով , որք դուցէ ընկերակցութեան մէջ չէին ընդունուած :

Այն խառնաշիտթ ժամանակները , կրնայ եղած ըլլալ որ առանց դաւլտնի Ատենին գիտակցութեանը , ընկերութեան անձանօթ մարդիկ դատաստանական վճիռներ կատարելու պատրուակաւ՝ անճնական վրէժնին լուծած ըլլան , քանզի գիւրին էր ընկերակցութեան սովորութիւններն օգտակար կերպով ի գործ դրնել :

Եթէ Անկախ-Գատաւորաց հրամանաւ մէկն սպանուէր , ոչ ոք կ'իջիւէր մարդասպանը խրնդրել , որով ասի՝ անպատուհաս մնալուն վրայ սպահով էր : Այդ առանձնաշնորհութիւնը շատերուն մտործութիւն մ'եղած ըլլալու , և այն

ատեններն անտարակոյս սպանելոյ բազմաց անուաններն արեան գրքին մէջ յաճախ տեսնուած չըլլալու են :

Ներքին պատերազմաց դադրելէն յետոյ հաւանական է որ ընկերութիւնը փորձ փորձեր է կանոնաւոր ընթացքի մը մէջ մտնել, և անցելոյն սրարդ աւանդութեանց նահանջել : Բայց այդ փափաքը դիւրութեամբ չգործադրուեցաւ : Բազմաթիւ անձինք խարդախութեամբ ընկերութեան մէջ մտած էին, սուանց պահանջուած փորձերուն մատչելու :

Անկարգութիւնն այդպէս ամեն կարգաց մէջ մտնելուն պէս, ճշմարիտ անիշխանութեամբ ամեն պաշտօններն իրարու խառնուեցան :

Այսու ամենայնիւ ընկերութիւնը քիչ մ'ատեն ալ տակաւին սպրեցաւ, արարողութիւնները կատարելով և մարդասպանութիւնքը նորոգելով : Այն ժամանակ Գերմանիոյ վրայ կ'տիրէր Սիկիաֆօնտ (1) կայսրը որ կասկածո՛ւ

(1) Սիկիաֆօնտ . — 1578 ին Աւստրիոյ մարկրափութիւնը ժառանգեց : 1586 ին Հունգարիոյ թագաւոր եղաւ : 1596 ին Թրքաց Պայսազիտ արքայէն յաղթուեցաւ : 1410 ին Գերմանիոյ կայսր ընտրուեցաւ, և 1414 ին Գօսթանցա քաղաքը տիեզերական ժողով մը գումարեց՝ Յովհաննէս Հիւսը դատելու համար :

կը նայէր այն ընկերութեան վրայ, որմէ այնչափ միատուէր էին իւր նախորդները: Տակաւին չէր մոռցեր որ Անկախ-Ռատաւորները քիչ մնաց գահընկէց պիտի ընէին զՎէնէսլաս Գ. բղ., զոր յաջողէր էին ժամանակ մը բանտի մէջ պահել, և նորա անուամբը կառավարել այն թագաւորութիւնը՝ զոր ձեռքէն յախչտակել կը մտաբերէին: Կանոնադրութեամբ մը նոցա իշխանութեան սահման դնելէն յետոյ՝ Անկախ-Ռատաւորաց խօսքն ալ չ'ըլլուելով, կարծեց թէ ժողովուրդներն այն գահիճներուն ձեռքէն ազատեր է:

Բայց Միկիամօնտ կայսրը կը խարուէր. վասն զի հարկ եղաւ որ շատ անգամ յասպարէզ ելնէ նոցա ընկերակցութեան վերջնական կերպով յաղթելու համար: Սյս բանիս նկատմամբ դժբաղդարար ստոյգ պատմութիւն մը չ'ունինք: Մինչև հիմայ Անկախ-Ռատաւորաց վրայ գրուած պատմութեանց՝ տգիտութեամբ և կողմնակցութեան հոգւով լի ըլլալնուն համար, պատմագիրներուն մեզ աւանդած ման-

որոյ սպահովագիր մը տուեր էր, զոր՝ Սպանիոյ հաւատարմութեան արժանի հարք բանի տեղ չ'դնելով՝ վատութեամբ զՅովհաննէսը սպաննեցին . . . : Բայց Հիւսեանք սպրտամբեցան, և շատ դժուար եղաւ զնոսա նուաճելը: Միկիամօնտ կայսրը մեռաւ 1437 ին:

քամասնութեանց վրայ վերջնական դատողութիւն ընել չենք իշխեր :

Միկիսոսնտի կայսերական դահլը ելած ժամանակը թէպէտև Սնկախ-Ղատաւորներու ընկերութիւնը առաջին վիճակը չունէր, բայց շարունակ կ'աշխատէր նոր հիմանց վրայ հաստատուելու : Նոր սերունդը, կղերին զեղծմամբը ու կալուածատեարց անդթութեամբը զայրանալով՝ դադունապէս ապստամբութեան հը պատրաստուէր :

Զ'ազազայն տակաւին չէին կրնար նախատեսել, բայց այս միայն կարելի էր դուշակել որ ժողովրդոց խորհրդաւոր կերպով ըրած աշխատութենէն ընդ հուպ օդտակար և փրկաւէտ ըյս մը պիտի ծագէր : Զարմանալի տարիներ, յորս ամենուստ նորանոր սլիտոյք կ'ելնէին, նորանոր դոհունակութեանց կարօտ: Յեղափոխութիւն մի տեղի պիտի ունենար, ո՞ր կողմէն պիտի սկսէր. ի՞նչ կերպով պիտի կատարուէր, այս հարցմանց ո՛չ ոք կարող էր պատասխանել. բայց իւրաքանչիւր ոք ապահով գիտէր որ ծանրակշիռ եղելութիւն մը պիտի հատարուէր : Սնկախ-Ղատաւորներու հզօր ընկերութիւնը, որ զիւր իշխանութիւնն ամենուրեք տարածեր էր, և դարուն ամենէն հանճաքիմաստ ու արիասիրտ անձինքն իրենն աջակից աւնէր, ամէն ժողովրդոց նորանոր միտումնե-

բու գիմելու ատեն, չէր կրնար անշարժ կե-
նալ :

Այն պահուն, կուսակցութեան անարժան
խնդիրներն և անձնական ամեն ատելութիւն-
ներն անհետանալով խնդիր մը, մտատանջու-
թիւն մը միայն գրաւեր էր ժողովրդոց միա-
քերը, այն էր ընդհանուր ազգաց եղբայրու-
թիւնը, ամէն մարդոց հաւասարութիւնը, և
ներկայ երիտասարդ սերնդոց ապագային ա-
ւետեաց երկիրը գիմելը, . . . :

Անկախ-Ռատաւորաց ընկերութեան մէջ գլու-
նուող ամեն եռանդուն և ճարտարամիտ ան-
ձինք յանկարծ ուրախութեամբ լցան, և ընդ-
հուպ մասն ունեցան հանդերձեալ յեղափոխու-
թեան մէջ: Ի սկիզբան անդ՝ օտարներն իրմէ
հեռու բռներ էր, բայց խմանալով որ անցե-
լոյն ազիտաբեր ոգին իւր իշխանութիւնը պի-
տի ընջէր, և լաւագոյն օրեր պիտի ծագէին,
իրեն գալու վախճողներուն ընդ առաջ գնաց
և ամեն կերպով ջանաց ինքզինքը մեծարեւի-
ցուցնել անոնց, որք նախ զարհուրեր էին իւր
սարսափելի կարողութենէն, և յաջողեցաւ
հուսկ ուրեմն զանոնք առ ինքն գրաւել ու շա-
հել նոցա սիրտերը: Անձնուիրական գործեր
ըրաւ, անչահասիրութիւն, և մարդասիրու-
թիւն իսկ ցուցուց:

Զ'ասի բազումք մեզմէ յառաջ ըսեր են և

ամեն դրութիւնք ալ դողցես կերպով մը զայ
 կը հաստատեն . բայց այդ մարդասիրութիւ
 բառը ամենուն այնքան ծիծաղը շարժեր է
 որ դողալով կը համարձակինք զայն բերաննի
 առնելու : Ասի միայն ստուգութեամբ կընան,
 ըսել որ Անկախ-Ղատաւորները ժողովրդու
 կերպով մը դատախարակներն եղան , և յառաջ-
 դիմութեան նոր ուղւոյն մէջ քայլելու մեծա-
 պէս նպաստեցին անոնց . զասի ոչ ոք կրնայ
 ժխտել : Ընկերութեան վերջի բրածներուն վը-
 բայ որոշ տեղեկութիւն չունինք , բայց ստոյգ
 դիտենք որ ետքերս արիւնահեղ հալածանք
 ներ կրեց անհաշտ թշնամւոյ մը կողմանէ՝ որ
 վրայ ինքը նախ մի քանի անդամ յարձակեր
 յաճախ յարգեր , նաև սղաշտպաներ էր , այ
 սինքն կայսրն ըսել կ'ուզենք : Ընկերակցութեա
 անդամները մէկ մը ցրուելուն պէս , զաս
 զատ դիւրութեամբ յաղթուեցան . բայց հալա-
 ծանաց սաստիկութեամբն հանդերձ , կրցին ի-
 բրենց նախկին ուխտին աւանդութիւններն ամ-
 բողջապէս հաղորդել իրենց յաջորդաց : Ան-
 կախ-Ղատաւորները Գերմանիոյ քաղաքական
 ասպարիզէն ՚ի բազմաց հետէ անհետացեր են ,
 բայց նոցա ոգին կենդանի մնացեր ու դարուց
 ի դարս մշտնջենաւորուելով մինչև մեր օրերս
 կենդանի մնացեր է : «Ղուսաւորեալք» ըսուած
 ներն այս ընկերութեան բնական ժառանգ-

ներն են : Նոցա վրայ ալ յարմար ժամանակին
պիտի ճառենք :

Գ.

ԵՐԵՔ ՎՐԻՃԱՌՈՒՆԵՐ

ԺԴ րդ դարուն սկիզբը , Պոհեմիոյ և Պաւե-
նացի սահմանազլխոց վրայ բերդ մը կը տես-
նուէր , որոյ նմանը շատ կը դտնուէր միջին
դարու ատենը : Սեպացեալ ժայռի մը վրայ
կառուցեալ ըլլալուն համար՝ աւելի անդեղց
բոյնի կը նմանէր քան մարդկան ընակութեան
յատկացեալ շինուածի մը : Հոն տանող ճամ-
բէն անտանելի դժուարութեամբ կ'ելցուէր :
Այն սեպացեալ ուղւոյն վրայէն երկրին ձիերն
խակ հազիւ հազ կրնային ելնել : Ճանապարհը
ժայռին մէջ փօրուած էր , և երկու կողմէն
դահապէժներ կը բացուէին , ուր նայողին դը-
լուխը կը դառնար : Մի քանի կարճաբերձ թը-
փերէ զատ ուրիշ կանաչեղէն չէր տեսնուեր
այն ճանապարհին վրայ՝ որ ամայի , տխրա-
տեսիլ և անբեր էր : Բերդն անդադար ամ-
շտամած ու տխուր երկնի մը տակ ըլլալուն հա-
մար՝ նորա շուրջը պարզեալ տեսարանն ալ

Թախծալից ու շարագոյծ կերպարան մ'ունէր :
 Խորայատակ հեղեղ մը կը բանար այն լեռը ,
 ուր կառուցեալ էր բերդը , և բլրոյն շուրջը
 դառնալէն յետոյ՝ կ'երթար կարկաջահոս կը
 գահավիժէր մերձակայ անդունդին մէջ : Լե-
 րան կողերը բացուած լայն ձեղքուածներուն
 մէջ սովորաբար գիշակեր թռչունք կը բնա-
 կէին : Ամեն պահուն , անդնդոց վրայ ոսկր-
 հուլը և կամ անդղը շրջըջէին յետոյ , ուղե-
 որի մը քայլից տրոփմանէն սարսափած , ընդ-
 հուպ շարագուշակ ճիչեր արձակելով՝ իւր ա-
 ուանձնական խոռոչներուն մէջ կը խուսափէր :

Սյն բերդին մէջ սովորաբար երեք անձինք
 կը բնակէին . Մէսայնի ծերունի սեպուհը ,
 իւր որդին Հէնրիկոս և դուստրն՝ Եթէլ :
 Ալեոր սեպուհը՝ կուէլիներու ցեղին ամենէն
 կատաղի կուսակիցներէն մին եղած էր : Բայց
 քիչ մը ժամանակէ ՚ի վեր քաղաքական կը-
 սիւներէ ու հողերէ հեռանալով՝ իւր որ-
 դւոյն և աղջկանը հետ վերոյիշեալ բերդը քա-
 չուեր , կամահամութեամբ մահուան կ'ապասէր :
 Հէնրիկոս որդին ազնուասիրտ ու քաջ երի-
 տասարդ մ'էր , հազիւ հազ քսան և շորս սու-
 րին թևակոխած՝ իրարու թշնամի ընտանեաց
 յարանորոգ սլտաերազմաց մէջ մեծ համբաւ
 ստացեր էր , և հայրը սլարձանքով և ուրա-
 խութեամբ ականաանես եղեր էր իւր որդւոյն
 փառաւորուիլը և հարց անուանը վրայ փայլ

ու շուք աւելցնեն լն այնպիսի աստարիզի մը մէջ՝
 յորում իւր նախնիքն անմահացեր էին : Յե-
 րունին կը սիրէր զիւր որդին , վասն զի նորա
 քաջութիւնն ու աղնութիւնը տեսնելով իւր
 երխտասարդութիւնը կը խիշէր . և երբ տեսնէր
 նորա՝ գեղեցկանուս նժուգին վրայ հեծնալն
 ու սուրը պատենէն մերկացնելը՝ աչքին առ-
 ջւը կ'ուզային իւր քաջադործութեան բարե-
 բասարիկ օրերը՝ որոց անհետանալուն վրայ կը
 ցաւէր : Բայց մէկը կար՝ զոր սմեն բռնէ աւելի
 կը սիրէր , և կարծես նորա վրայ կը զեղուր
 իւր սիրոյ ամենէն ջինջ մասը , զոր իւր գո-
 րովով և անձնուէր հողերովը կը զգուէր , այն
 էր խարախաղեղ և պարկեշտ աղջիկը՝ զոր
 Աստուած շնորհեր էր նմա երխտասարդու-
 թեանը ժամանակ , և որոյ անունն էր Եթէլ :

Հէնրիկոս յաճախ կը լքանէր զիւր հայրը ,
 որ նորա մեկնելէն յետոյ դարձին վրան ա-
 պահով չէր ըլլար : Գերմանիոյ արիւնահեղ
 պատերազմաց մէջ , Հէնրիկոս կրնար օր մը
 մեռնիլ : Այդ տխուր մտածութեամբ , Հէք
 հայրն ստէպ գազանի լացեր էր որդւոյն վը-
 րայ , և հուսկ ուրեմն նորա ասլրելէն յոյսը
 կտրեր էր :

Իսկ Եթէլ քովէն չէր հեռանար՝ միշտ աչ-
 քին առջին էր : Եթէ հայրը զուարթ ըլլար ,
 ինքն ալ կը զուարթանար . եթէ հօրը դէմքը

տխրութիւնը պատէր , մտախորհ կը վնէր :
 Էթէլ հրեշտակի աչեր ունէր . գիտէր սիրել
 զհայրն , որպէս և ծերունիք կը խնդրեն սիր-
 ուիլ . զհայրը կը խնամէր այն գորովով ու
 անձնուիրամամբ՝ զոր ալևորն ազնուականը ըստ
 արժանուոյն կը մատուցանէր նմա . և Մէսայ-
 նի տխուր առանձնութեան մէջ ապրելով՝
 բերնէն բնաւ դանդատ մը չէր ելած : Ինչ-
 պէս կարելի էր որ հայրը շիրիւր այն քաղց-
 րածայն , հրեշտակաշուք և անմեղ աղջիկը :

Էթէլ տասն և եօթն տարեկան էր . այն
 նազելի , շնորհազեղ , քաղցրաբարոյ և բարե-
 սիրտ աղջիկը՝ մօրը վախճանելէն յետոյ , հօ-
 րը քովէն սրահ մը չէր հեռացած : Իւր մա-
 տաղ հասակէն մայրական խնամքներէ պրկ-
 ուած էր : Իւր սիրտը՝ կենաց առաջին տը-
 պաւորութիւններն ընդունելու սկսելուն պէս ,
 քովը տեսեր էր զիւր եղբայրն՝ Հենրիկոս և
 զհայրն՝ զալևոր սեպուհը , հայր և որդի՝ կէս
 դարու միջոցաւ իրարմէ զատուած ըլլալովսին
 հանդերձ , միացեր էին դարձեալ զվնըր սի-
 բելու ու մեծցնելու համար : Ուստի գեղանի
 աղջիկը իւր առաջին տարիներն անցուցեր էր
 մերթ հօրը սուրբ համբուրից կարկառելով զիւր
 հրեշտականման ճակատը , և մերթ զերդով իւր
 սրտին գաղտնիքը գորովադուծ և անձնուէր
 եղբորը սրտին մէջ :

Մեծցեր ու աներ էր, բայց միշտ հեռի այն
 «սխարհէն՝ զոր չէր ճանչեր, և ճանչելու ալ փա-
 շիաք չունէր, որով մանկութեան անդորրաւէտ
 տղիսութեան մէջ մնացեր էր: Մի անգամ և-
 նթ Եթէլ այն ժամանակին շքեղաշուք տիկ-
 նանց խումբը մտաւ: Բրակա քաղաքը փառա-
 ւոր տօնախմբութիւն մը պիտի կատարուէր,
 և ամեն գերմանացի ազնուականք հոն պիտի
 երթային, վասն զի կայսրն ու բոլոր արքու-
 նիքն ալ ներկայ պիտի գտնուէին: Նոյն օրը
 Մէսայնի բերդը ամացի մնաց: Եթէլ, շքեղա-
 դարդ սրճնեալ, սպիտակ երկվարին վրայ հե-
 ծաւ. մէկ կողմէն հայրը, միւս կողմէն Հէն-
 րիկոս եղբայրը կ'ընկերէին իրեն. քիչ մը հե-
 ռուէն կուգային գղեակին զօրականքը: Տի-
 րուհին ուրախ զուարթ իջաւ լեռան շուրջը
 դարձող ճանապարհէն. Մերունի սեպուհն իւր
 երկու զաւակներն առած՝ Բրակայի տօնախմբ-
 ութեանց կ'երթար:

Եթէլի այն քաղաքն երթալն այնքան անա-
 կընկալ բան մ'երեցաւ ամենուն, որ երկար
 առեն խօսակցութեան նիւթ եղաւ: Համա-
 խումբ տիկնանց և տեարց մէջէն հրեշտակի
 մը պէս անցնելու ժամանակը, այն ազնուան
 այնքան գեղոյն և սրարկեչութեան վրայ ա-
 մենքն ալ հիացած մնացին: Ամէն ազնուական
 տեարք խմբովին եկան ծերունի պարօնին

դուստրն մեծարանօք ողջունեցին , և կըսեն թէ կայսրն իսկ նորա անցնելու ատենը՝ կեցեր նայեր է : Այն յազթանակը՝ պահ մը շլացուց ու տալեցուց անխորձ էթէլը : Իւր ամեն տեսածներն իրեն համար նոր ըլլալուն , և այն մեծաշուք ու հրաշալի տեսարանն իրեն համար նոր ըլլալուն , և այն մեծաշուք ու հրաշալի տեսարանը իրեն խիստ տարօրինակ թուելուն համար՝ քիչ մնաց որ սփախ շփոթէր ու իւր գեղեցիկութեանն ըրած տարուորութեանն զարհուրեցաւ :

Այդպէս շատ օրեր անցան , և Նազեկի տիրուէին մոռցաւ զոր այնքան սիրեր էր երբեմին , մոռցաւ այն տեղերը ուր անցուցեր էր իւր մտնկութեան բարեբաւտիկ տարիները :

Իւր գեղեցիկութեանը պատճառաւ իրեն հետեւող իշխանաց մէջն երկու հողի հետքերուն վրայէն շէին շեղած , որք էին Քարչոյի պարօնը , և Մանֆրէտ ար Քրօնթատթ անուն երկտասարդ սեպուհը : Քարչոյի սարօնն այն ժամանակուան Քերմանացի ազնուականաց ամենէն երևելի անձերէն մին էր : Իւր բարձր հասակաւն , կորովովն և զօրաւոր ձայնովը ամենուն վրայ մեծ տարուորութիւնն ըրած էր : Ախպրլիններու ամենէն անձնուէր կուսակիցներէն մին կը համարուէր : Իսկ Մանֆրէտ , ընդ հակառակն , կուէրլիներու գրօջին տակ նախ

մարտից փորձն առած ըլլալով , ամենեցուն ,
 և նոյն իսկ կայսեր սիրելի եղած էր : Մանֆրէտ
 մեծափարթամ , գեղեցիկ և բարձրահասակ էր ,
 ու երկրին ազնուական երիտասարդները
 քովէն չէին հեռանար : Արով Քարչոյի սեպուհը
 Մանֆրէտի բնական ստիսն էր եղած : Այդ
 երկու ազնուականաց Մէսայնի տիրուհւոյն
 հետեւիլը տեսնելուն պէս , Գերմանացի
 ազնուականը իրար անցան՝ ահձկութեամբ կը
 խորհէին այդ նոր ստիսութեան ելքին վրայ :

Ասոր վրայ , սկանառեսներէն ոմանք կուէրփին
 յաջողութիւն կը մտալէին , և այլք կիսկ
 իշխանին : Բայց այդ մրցման ելքն ամէն ոք
 կարող էր նախատեսել . վասն զի երբ
 Քարչոյի սեպուհը , ըիչ մ'ատեն վերջը , էթէին
 խնդրեց ի կնութիւն իւր , ծերունի կուէրին
 իսկոյն մերժեց նորա խնդիրը :

Մինչ էթէլ , երեք օր գողցես արբեցութեան
 և մոռացութեան մէջ անցունելն յետոյ , մրտան
 անդրէն իւր նախնեաց դղեակը , կորուսեր
 էր այդ ճաճանչազ եզ զուարթութիւնը որ
 երբեմն իւր գեղանի ճակատին զարդն էր
 եղած : Խուցին մէջ մենիկ փակուած՝ պատուհանէն՝
 ազօտ ու անուշադիր աչերով կը դիտէր իւր
 առջև պարզեալ դիտատեսիլ տեսարանը , և իւր
 երևակայութեան ստեղծած յափշտակիչ
 սնորհներով ինքզինը կ'որորէր : Գեղեցիկ

աչերուն մէջ յանկարծ խորին դիւրութիւն մի նկարեցաւ . մահադեպ դեղնութիւնը ծածկեց իւր այտերը , և սկսան հիւժեւու մայիլ : Երբեմն իւր վարդակարմիր չրթներուն վրայ սահող ժպիտն աներեւութացեր էր : Յայնժամ կշիթէլ՝ օրերով պատուհանին վրայ կոթընած , արտաքին շուկներու անզգայ՝ կը ըլկր և եթ իւր սրտին երկնային նուազաց , — տնասման սիրոյ երգերուն :

Իւր դատեր հողւոյն վրայ ծանրացող արքամութիւնը տեսնելուն պէս , ծերունի ազնուականը համբուրեց և ընդ երկար սրտին վրայ սեղմեց զնա : Գուշակելով դամենայն , ներեց նմա՝ իրմէ աւելի զայլ ոք սիրելուն համար :

Բրակայի տօնախմբութիւններէն յետոյ մի քանի ամիս անցեր էր : Հէնրիկոս կայսեր քովն էր մեկնած . դղեակին մէջ ծերունի սեպուհն և կշիթիւս մինակ մնացեր էին :

Մայիս ամսոյն մէջ իրիկուն մը , արեգը տակաւ կ'աներեւութանար հորիզոնը ձևացնող լեռանց ետին . մի քանի սեաւ և ոսկեգոյն ամպեր երկնքին վրայ կ'ընթանային . մրրկաբեր հողմունք կը փչէին դղեկին շուրջը , և ճանապարհին երկու կողմը գտնուող միակտուր հաւաքարերուն վրայ անձրևոյ խոշոր կաթիլներ մի առ մի կ'ինկնային : Փոթորիկն ընդ հուսպ սկիտի սկսէր : Գիշերոյ ստուերները լերանց

դադարեալներէն տակաւ իջնելով՝ դաշտերը կը ծածկէին : Երեկոցեան առաջին քողին մէջէն հազիւ հազ կը նշմարուէին բերդին ստորոտը եղած իրերը : Գլեկին իւրաքանչիւր անկիւնը կ'առուցեալ փոքրիկ աշտարակներուն մէկուն մէջն էր Եթէլին սենեակը :

Գաշտորէից վրայ բացուած սլառուհանէն կը տեսնուէր աղջկան մը խաբարիչապէզ գըլուխը՝ մտախորհ գիրքի մը մէջ :

Բաւական ժամանակէ ՚ի վեր այդպէս կը սպասէր Եթէլ, ժամը եօթն էր, մթութեան պատճառաւ չէր կրնար արտաքին իրերը նըշմարել, և դաղանի սարսափ մը, որոց սլառուսը կ'անդ խտանար, տակաւ կը տիրէր սրբտին վրայ : Այն իրիկունն Եթէլ հօրը քով չէր, այլ միայնակ խցին մէջ փակուած դողցես անձկութեամբ կը նայէր այն վտանգաւոր ուղւոյն վրայ, որ դաշտին մէջն անցնելով կը յանդէր ի դղեակն : Գիշակեր թռչունք չարագուշակ ճիչեր բառնալով սլառուհանին վրայ կը թռչտէին, և հեղեղին կարկաչիւնը կը հասնէր մինչև իրեն, իբր աղիտից սպառնալիք՝ երեկոցեան տխուր լուսեան մէջ : Յանկարծ աղօտ բան մ'երևցաւ հորիզոնին վրայ, ձիու մ'ոտից արուիւնքը որոշ լուեցան, գիշակեր թռչունք սարսափած՝ խուսափեցան, իսկ Եթէլ, գունաթափ և անխօս աթոռին վրայ

ինկաւ : Քառորդ մը վերջը , Մանֆրէտ աը Գը-
րօնչիթաթ և Էթէլ , պատուհանին առջև նըս-
տած , գաշխարհ ամէն մտնալով սիրալիր խօ-
սակցութեան մ'արբեցուցիչ հեշտութեանց մէջ
կը լողային :

— Մանֆրէտ , կ'ըսէր Էթէլ , այդչափ ու-
շանարդ այս իրիկուն մեծ երկիւղ սրատճառեց
ինձ : Երկինքը մթին է . հեղեղը կը մանչէ լս-
պառնալից , գիշակեր թռչունները շարագու-
շակ ճիչերով կը թռչը սին . խոտլացոյզ անձ-
կութեան մը մէջ էի , վասն զի կը վախնայի
որ չըլլայ թէ դժբախտութիւն մի պատահած
ըլլայ քեզ :

— Էթէլ , կը պատասխանէր , Մանֆրէտ ,
յանցուոր ըլլաւ գիտեմ . բայց կամքէս հը-
զօրագոյն պատճառ մը զիս քեզնէ հեռու
բռնելուն համար է որ այսչափ ուշացայ , և
գիտնալով նաև որ անձկութեան առիթ կու-
տայի քեզ , արդէն ես ալ մեծապէս կը վըշ-
տակրէի :

— Հայրս այսօր Հէնրիկոսին վրայօք լուր ա-
ռաւ , կրկնեց յայնժամ Էթէլ : Հէնրիկոս տա-
սըն ու հինգ օրէն պիտի վերադառնայ հոս ,
և պատերազմն ալ վերջացած ըլլալուն համար
ա'լ զիրար պիտի ջլքանենք այսուհետև , և
խապառ անմեկին պիտի ապրինք հոս : Մանֆ-
րէտ , պիտի սիրե՞ս եղբայրս :

— Ինչո՞ւ չսիրեմ, Եթէ՛լ . քիչ ճանչեր եմ
դ՛Հնրիկոս, բայց լսեր եմ որ ազնուասիրտ
կոմսի մը համբաւն ստացեր է Գերմանիոյ երի-
տասարդ իշխանաց մէջ :

— Սո՛ւ, ազնուասիրտ է նա . քեզ պէս ե-
րիտասարդ, քեզ պէս վեհանձն ու բարի է նա,
և հօրս ըսածին համեմատ, յաճախ արիու-
թեամբ շահատակեր է Կիպրլիներու դէմ :

— Թէպէտև Հնրիկոսի դարձն ուրախու-
թեամբ կը լցուցանէ զքեզ, սակայն սխալք
կը համարիմ իմացնել որ հաւանականապէս
Մէսայնի գղեակը քիչ ժամանակէ պիտի կե-
նայ :

— Ինչո՞ւ, Մանֆրէտ :

— Կիպրլինք հզօր են, Եթէ՛լ, կուէրիներու
նոցա դէմ ունեցած ատելութիւնը տակաւին
տկարացած չէ, և կ'երգնում ի սուրս, որ քիչ
ատենէն մեր քաղաքական պատերազմները
դարձեալ պիտի նորոգուին : Ասկէ զատ, նո-
քա աէր են գաղտնի զօրութեան մը, զոր ար-
գէն այնքան զեղծմամբ գործածեցին . կարե-
լի՞ է ուրեմն որ այդպիսի գարհուրելի միջոյ-
նէր ունենալով Կիպրլինք խաղաղութիւնն ընա-
րեն : Ես չեմ կարծեր :

— Այդպէս չէ, Մանֆրէտ . Հնրիկոս այ-
սօր հօրս գրերէ թէ ամեն երկպառակութիւնք
դադրելով կայսրն ալ Գաղտնի Ստենին զօրու-

Թեան ճարտարութեան չափ մը կրցեր է դը-
նել :

Յայնժամ լուսինը հորիզոնէն վեր կը բարձ-
րանար . ամպերն ալ հովէն հալածուելով՝ եր-
կինքը ջինջ ու սպաճառ էր : Լուսնի աղօտ ճա-
ռագայթ մը Մանֆրէտի երեսաց վրայ դար-
նելով , էթէլ , որ դանի աչքէն չ'էր փախու-
ցած , տարսափած աղաղակեց :

Ին՞չ ունիս , ըսաւ Մանֆրէտ նորա ձեռքերը
բռնելով :

— Հապա դու , դոչեց էթէլ , ին՞չ ունիս ,
ին՞չ կ'ըլլաս , Մանֆրէտ : Ին՞չու այդ չարա-
դուշակ դեղնութիւնը ծածկեր է դէմքդ , ին-
չու արտասուք կը փայլին աչքերուդ մէջ , ին-
չու ձեռքերդ կը դողան : Պատասխանէ՛ , Ման-
ֆրէտ : Աստուած սիրես :

Մանֆրէտի դիմաց վրան յանկարծ արի-
րութիւնն նկարուեր էր , աչքերուն մէջէն
փայլակ մը անցեր էր և ջղային արագաչարժ
դողութեամբ ձեռքերը կարկամեր էին : Այսու
ամենայնիւ խաղաղիլ կեղծելով ,

— Բան մը չունիմ , ըսաւ , ձայնը զօրացնել
ջանալով : Կ'երդնում որ բան մը չունիմ : Հոս
դալու ատենա մոռցայ , անոր համար դոյնա
փոխուեր է , ու կը դողամ : Իսկ եթէ՛ աչե-
րուս մէջ տեսած արտասուքներուս սպաճա-
ւրն հարցնես , Անկախ-Վատաւորաց խօսքն

ըրած ատենդ քու յիս նորոգած մէկ սարսափելի յիշատակի մը հետեւանքն են նոքա :

— Ո՞րն է այն յիշատակը :

— Զարհուրելի յիշատակ մ'է այն , ո՛ր Էթէէլ : Իմ մատաղ երիտասարդութեանս ժամանակ դժբաղտութեան մը հանդիպելով , մինչև հիմա անկարելի եղած է մտքէս զայն հեռացընել . . . :

— Ինչ դժբաղտութիւն , ըսէ :

— Հայրս

— Յետո՞յ :

— Զոհ եղաւ Անկախ-Գաղութեան օրաց :

— Տղա՞յ էիր այն ժամանակ :

— Տասնեվեց տարեկան էի .

— Գիտե՞ս մարդասպանին անունը :

— Այո՛ , գիտեմ :

— Ո՞վ է :

— Գարշոյի Սեպու՛ւհը :

Էթէէլի ձեռնը Մանֆրէտի ձեռաց մէջ դողաց և տարիածուք պահ մը խորին տխրութեան մէջ թաղուած՝ լուս կեցան :

Գարշոյի սեպուհին անունն՝ իրենց խօսակցութեան մէջ այնպիսի անակնկալ կերպիւ լուռելով , մեծապէս վրդովեց Էթէէլ , որ անպատմելի դարհուրանք մը զգաց , առանց պատճառն իմանալու , այսու ամենայնիւ ինքզինք

զօրացնելով՝ շարունակեց աւ բաւս դողդօջուն ճայնով :

— Միթէ Գարշոյի սեպուհն Անկախ-Գատաւորաց ընկերակցութեան անդամակից է :

— Այս էթէլս, պատասխանեց Մանֆրէտ . մասադ երիտասարդութեանը ժամանակ նոցա արիւնքուչտ արարողութեանց մասնակից եղաւ . և կ'ըսեն թէ անսահման իշխանութիւն մ'ունի եղեր այդ ընկերութեան մէջ :

— Ասոր համար ուրեմն թշնամիները բազմաթիւ են :

— Նմանապէս և բարեկամները . . . :

— Ինչպէս այդպիսի մարդը բարեկամ կըրնայ ունենալ . . . :

— Գոնէ սա ճշմարիտ է որ իւր շուրջն եւ դող անձինքը նորա դարհուրելի գորութիւններէն պատկառելով՝ նորա թշնամութենէն կըրցածնուն չափ կզգուշանան :

Էթէլ սկսաւ մտախորհ լինել, ու խօսակցութիւնը դադրեցաւ . . . : Թէպէտե հայրն ու Հէնրիկոս եղբայրն յաճախ խօսեր էին Անկախ-Գատաւորներու վրայ, բայց ինքը՝ այն ընկերութեան խորհրդաւոր գաղտնեաց քաջ տեղեկանալու բնաւ հետամուտ եղած չէր :

Իւր սովորական կենցաղավարութեան և ըզբաղմանց յոյժ հակառակ ըլլալուն համար՝ զբարմացաւ իրեն սիրած մարդուն մտատանջու-

թեամբ և ստուգութեամբ այն բաներուն հա-
ւատ ընծայելը տեսնելով :

Տկար մնաց ծնունդ. կը համարէր Անկախ-
Գատաւորաց զոյութիւնը, և պատմութեամբ ի-
րողութիւնքն ուրիշ բան չէր կարծեր. բայց
միայն ճարտարահիւս առասպելներ, զման-
կունս և զկանայս սարսափեցնելու համար հը-
նարուած : Մանֆրէտ ալ իր կողմէն կ'ըզ-
գուշանար Գաղտնի ատենին վրայ սկսուած
խօսակցութիւնը շարունակելէ : Քիչ մ'ատենէ,
ի վեր խորին տխրութիւն մի կը տիրէր վրան,
անձկութեամբ և սիրան 'ի դող կը նայէր լե-
քան ճանապարհին վրայ, զոր խաւարը բոլո-
րովին ծածկեր էր, և ականջ կուտար՝ գիշե-
րային լռութեան մէջ շուկ մը լսելու համար :

Յանկարծ Մեսայնի բերդին դուռը ուժգին
դոցուեցաւ, և մեծ փակին մէջ անտփոր աղ-
մուկ և իրար անցում մը լսուելէն յետոյ, աշ-
տարակին սանդղէն վեր մէկը դանդաղաքայլ
եղնել սկսաւ : Էթէլ գլուխը վեր վերցնելով՝
ականջ տուաւ. իսկ Մանֆրէտ սարսափահար
արձանացած մնաց :

— Ո՞վ այս ժամուն կրնայ գալ ըսաւ Էթէլ,
Մանֆրէտին քով մերձենալով :

— Ո՞ աղէտից . . . ըսաւ ասի՝ ցած ձայնով :

Այն ատեն սենեկին դուռը բացուելով մարդ-
մը ներս մտաւ : — Մթնագոյն երկայն պատ-

մուճաճ մը հաղած էր , ձեռքերը համագոյն ձեռնոց , և գլուխն ալ գորչադոյն գլխարկ մը դրած էր . մէկ ձեռնը կը բռնէր քառածալ մագաղաթ մը , յորմէ բազմաթիւ կնիքներ կը կախուէին : Այդ մարդն անխօս մինչև սենեկին մէջ տեղն յառաջէլով՝ էթէլի ծնդացը վերայ դրաւ մագաղաթը , և խսկոյն հեռացաւ , սենեկին մէջ եզոզ կահերուն մէկէն դաշոյնով վր փայտի կտոր մը հանելով առնելէն յետոյ : Էթէլ քարացած մնացեր էր , առանց այդ եղելութեանց պատճառը զխոնարու : Իսկ Մանֆրէա մագաղաթին վրայ նետուելով՝ զայն առեր բացեր էր . առաջին տողերը կարդարուն սէս՝ սարսափելի աղաղակ մ'է արձակեց . — Ի՞նչ կայ , ի՞նչ կայ . հարցուց էթէլ զարհուրած :

— Ա՛ռ , կարդա՛ , ըսաւ Մանֆրէա սոսկալի մագաղաթը յուսահատարար սիրուհւոյն ներկայացնելով :

Էթէլ շուտ մ'առնելով՝ հետեւեալը կարդաց .
 « Էթէլ աը Մէսայն , դու որ Ս. Ստենին իշխանութեան դէմ մեղանշեցիր . ե՛կ ի դատաստան : Մեք , անմահին խորհրդաւոր դատաւորքս , կը հրամայեմք քեզ որ ներկայ ամսոյս մէջ դաս ու քու անարգած դերադոյն ատենին առջև հաշիւ տաս : Ե՛կ , ե՛կ : — Ամսոյս վերջին օրը , կէս գիշերուն , Բրակայի և Մէսայնի ուղւոյն գլուխը :

Գ.

Յաջորդ Յունիա ամսոցն առաջին օրը Մէսայնի ծերունի սեպուհը կանուխ ելնելով ուրախ գուարիժ պատուհանը բացաւ ու դաշտերը դիտել սկսաւ : Մի քանի օրէ ի վեր Հենրիկոս որդին պատերազմէն դարձեր էր , բարեբաստիկ ալեւորը հրձուանօք կը խորհէր ընտանեկան քաղցրավայել զեղմանց , և գստերն , ու որդւոյն վրայ . և մերթ ընդ մերթ Մանֆրէտ կոմսին իսկ արիական և ազնիւ կերպարանը իւր շլացեալ աչերուն առջև կուգար : Այն օրն երկինքը պայծառ էր . ճաճանչադեզ արեգը հորիզոնէն վեր կը բարձրանար , և զիւր ոսկեփայլ ճառագայթներն յորդառատ կը տեղար հեռուն բարձրացած հրաբխական լեռանց վրայ : Արդէն մի քանի աղաղակներ կը լսուէին , կենդանութիւն ու շարժում ըսկըսեր էին դաշտաց մէջ տեսնուիլ . և դիշակեր թռչունք՝ իրենց առանձնութիւնները լրքանելով առաւօտեան զովասիւղ և ջինջ հովով՝ հեշտութեամբ կ'որորուէին օդուն մէջ : Ներան կողերուն վրայէն կախուած սակաւաթիւ մատաղատունկ թռուիերը , ամառուան արեգին առաջին ճառագայթներէն դալարաւ-

գեղ կը փայլէին . մի քանի գունաթափ ծաղ-
 կունք ալ՝ ի կեանս վերադառնալ կը փորձէին՝
 ժայռերու ճեղքուածներուն մէջ զեփիւռին հետ
 գողցես խաղալով : Մերթ ընդ մերթ հովիւ
 մը կ'անցնէր բերդին ստորոտէն՝ արիական ձայ-
 նով Քերմանական նուազ մ'երգելով : Յաճախ
 ևս , շրջակային դիւղերէն աղջիկ մը սեպա-
 ցեալ ճանապարհէն ելնելով՝ ուղւոյն թփերուն
 սուաջին ծաղիկները կը քաղէր : Օդուն մէջ
 անսովոր հանդարտութիւն և յտասկութիւն կը
 տիրէր : Մերունի սեպուհը ընդ երկար մըտա-
 խորհ՝ դիտեց աչքին առջև պարզեալ խաղա-
 ղաւէա տեսարանը , և անցած օրերու մըտա-
 ծութեամբ ինքզինք որորելէն , առաւօտեան
 առաջին բուրմունքը շնչելէն , և անցելոյն յի-
 շատակօք բերկրելէն յետոյ , յանկարծ պատու-
 հանէն հեռացաւ՝ որդւոյն սենեակն երթա-
 լու համար : Յարեբաստութենէն կարծես դօ-
 րութիւնը կրկնադասկեր էր , սանդղէն արա-
 դութեամբ վեր ելաւ , ու դուռը բանալով
 ներս մտաւ : Մարդ չկար սենեկին մէջ . սա-
 կայն ծերունին չլարմացաւ , դիտէր իւր զա-
 ւակացը իրարու վրայ ունեցած դորովալիք սէ-
 րը : Մի քանի օրէն ի վեր միայն Հէնրիկոս հայ-
 րական դղեակը վերադարցած էր , որով որ-
 դին և դուստրն իրարու շատ մը գաղտնիքներ
 հաղորդելու կարօտութիւն ունենալու և հա-

մար՝ յարմար ժամանակէն օգուտ քաղելով աւանձին տեղ մը քաշուած ըլլալու էին : Ուստի աղջկանը սենեակը վաղեց . դուռը կիսաբաց էր : Վստահ էր երկուքին ալ հոն ըլլալուն վերայ . ահանջ տուաւ , բայց ձայն մը չը լսելով սիրտն ի դող՝ դուռը հրեց . ներս մտաւ . ոչ ոք կար հոն : Սենեկին շուրջը ընդ երկար աչքերը զարմանօք դարձուց , և սաղելով անսովոր անկարդութիւն մը նշմարեց հոն :

Էթէլի և Հենրիկոսի բացակայութիւնը շատ մը բնական նրատճառներու կրնար տրուել . առաւօտեան զովութեանն ու բնութեան գեղեցկութեանն հրապուրուելով՝ Էթէլ և Հենրիկոս հաւանականապէս դուրս ելած ըլլալու էին՝ ընդ հուզ վերադառնալու դիտմամբ : Այսու ամենայնիւ Մէսայնի սեպուհին սրտին վրայ գաղտնի սարսափ մը տիրեց , այն ժամանակ միայն յիշեց իւր դասեր մի քանի օրէն ի վեր տխուր ու մտատանջ երեւիլ . յիշեց նաև՝ Հենրիկոսի վերադարձէն սկսեալ իւր զաւակացն իրմէ վախով զգուշանալը , և Մանֆրէտի այցելութեանց օր ըստ օրէ նուազիլը : Սոցա նման հազար տեսակ խտանաշիտթ յիշատակներ մտացը վրայ խոնկելով՝ ա՛լ համոզուեցաւ թէ ընտանեացը գլուխը մեծ ազնւոյն մը հասած ըլլալու է : Մերերը սովորաբար տըկարամիտ և երկչոտ ըլլալուն համոզ՝ Մէ-

օայնի սեպուհն ալ ունյաղթելի վարհուրանքի
 մը որս եղաւ, և որչափ որ ջանաց՝ անկարելի
 եղաւ իրեն՝ չարադուշակ նախազգացումները
 մտքէն հեռացնել: Ի դուր դղեկին ծառայնե-
 րէն տեղեկութիւն խնդրեց. առած պատաս-
 խաններով սիրտը չհանդարտեցաւ. Էթէլի և
 Հէնրիկոսի դուրս ելնելը տեսնող չէր եղած:
 Բերդին բարձրագոյն աշտարակին մէջ կէս գի-
 շերուն դանուող պահնակը միայն ըսաւ թէ
 վերոյիշեալ ժամուն որոշ տեսեր է երեք ան-
 ձանց դղեակէն ելնելով՝ լերան ճանապարհէն
 դաշտն իջնելին: Սեպուհը խուցը մտաւ վե-
 րրստին, առաջուրնէ աւելի խուովայոյզ:

Այն սենեակը մասնաւոր տեսք մ'ունէր.
 դրան աջակողմը վառարան մը կար, որոյ վը-
 րայ կը փայլէր ոլորկած սրղովատէ հայելի մը.
 սոցա դիմացն էր դրուած անկողինը՝ մետաք-
 սէ կապուտակագոյն կերպատէ վարագուրով
 մ'ամէն կողմէն ծածկուած, դրան ձախակող-
 մը կը բացուէր պատուհան մը, և դիմացը,
 ըստ հաճոյից ծերունի սեպուհին, նոր և փայ-
 լուն գինուց ամբողջ քաղուածոյքը կային:

Ա՛վ գիտէ արդեօ՛ք խեղճ ծերունին ո՛րչափ
 առեն այն դիրքին մէջ կեցաւ, և այն տխրա-
 ւորութիւն պահուն քանի՛ քանի՛ դառնակակիծ խոր-
 հուրդներ պաշարեցին գինքը: Ընդ երկար ցա-
 ւալի թմբութեան մը մէջ միայ, աչքերն ի

վայր սևեռած , մարմինն անչարժ : Պրտէն շը-
չուկ մը հասնելով՝ նորա խորասոյզ մտածու-
թիւններէն չէր վարթուցանէր զնա : Մերթ-
լնդ մերթ ձեռքերն ուժդին կը կարկամէր :
Իւր գունաթափ ճակտին վրայէն կարծես մը-
թին ամպ մը կ'անցնէր , և շուտդ ունած շուրթ-
նէրը կը խածնէր :

Յանկարծ արագընթաց քայլերու ձայնը լը-
սելով , Սեպուհն ակամայ շարժում մ'ըրաւ ,
ու դրան նայեցաւ իրր սրտասխանի մ'ակըն-
կալութեամբ : Մթ ու թեան մէջ ընդ աղօտ աչ-
քին զարկին Հէնրիկոսի և Մանֆրէտի դաւ-
հրոգոյն դէմքերը : Նախ և առաջ Էթէլի հայ-
րը , ինքզինքը վաղանցիկ անըջոց խաղալիկ ե-
ղած կարծելով շրացեալ աչերը մի քանի ան-
գամ արագութեամբ շփեց : Նախ Մանֆրէտ
մտաւ ներս , և յետոյ Հէնրիկոս : Ծերունին
զնոսա տեսնելով տարակոյսները փարատե-
ցան , և նստարանէն վեր ոստնլով՝ դողդոջուև
ձեռքերը կարկառեց միանգամայն որդւոյն և
առ այն՝ որ իւր փեսացն պիտի ըլլար :

— Աղջիկս ո՞ւր է , աղալակեց հեկեկալով
ու արտասոււթոր աչօք . աղջիկս ո՞ւր է . ի՞նչ
ըրիք աղջիկս . ինչո՞ւ դղեակը չէ . ինչպէ՞ս
կըլլայ որ առանց նորա սենեակս կը մտնէք :

Այս հարցմանց երկու երիտասարդք պա-
պանձելով շուարած աչերով սեպուհին կը նա-
յէին :

— Չէ՛ք պատասխաներ , կրկնեց ընդ հասց
հէք ծերունին : Միթէ՛ Կթէլ քու քոյրդ չէ՞ ,
Հէնրիկոս , միթէ՛ աղջիկս քու խօսեցեալք չէ՞ ,
Մանֆրէտ : Երկուքնիդ ալ կը սիրէք զնա . եր-
կուքնիդ ալ սիրելի էք նմա : Միթէ՛ նորա բախ-
տին անտարբեր կրնա՞ք ըլլալ : Չըլլայ ոք իմ
հօցրական վստահութեամբս ի դուր ձեր քա-
ջութեան վրայ յոյսս դրած ըլլայ . . . :

— Հա՛յր իմ . . . թոթովեց Հէնրիկոս :

— Հա՛յր իմ . . . կրկնեց Մանֆրէտ :

— Բայց ո՞ւր է , ո՞ւր է աղջիկս . ինչ եկաւ
զխուռն . ինչո՞ւ հարցմանցս չէք պատասխա-
ներ : Խօսէ՛ , Հէնրիկոս . ես ձեր եմ , բայց
քաջասիրտ եմ : Ամէն բան պիտի ըսես ինձ ,
ո՞ւր է աղջիկս . ո՞ւր է քոյրդ :

Եւ երբ տեսաւ թէ Հէնրիկոս շարունակ լռու
կը կենայ .

— Մանֆրէ՛տ , ըսաւ , զխտեմ որ Կթէլը կը
սիրես և դիս ալ կը սիրես : Աւտի սա աղե-
կաւոր անստուգութեան մէջ ընդ երկար մի
թողուր զծերունիս . անկեզ՛ լողի՛ր , յինչն
բան մի՛ ծածկեր . կուզեմ ամէն բան դիտ-
նալ : Ա՛ն , ո՞ւր է իմ բարեւիրտ աղջիկս , իմ
թշուառ Կթէլս . կը յիմարացունէք դիս երբ
ձեր այդ անագորոցն լռութիւնը աւելի շա-
րունակելու ըլլաք : Յանուռն քու հօրդ , ո՞
Մանֆրէտ , կը ստաղատիմքեզ , ըսէ՛ , ըսէ՛ ինձ
ամէն բան . . . :

Բայց ոչ Մանֆրէտ և ոչ ալ Հէնրիկոս կ'ը-
խէին լուսթիւնը լուծել, և տարաստին հե-
տըզեաէ աւելի կը տիրէր ծերունոյն սրտին
վրայ :

— Չէ՛ք ուզեր պատասխանել, աղաղակեց
յայնժամ ձեռքերն երկինք վերցունելով : Քա՛ջ
է ուրեմն, ա՛լ ձեզ կարօտութիւն չունիմ . . .
մինակ կ'երթամ ես . . . թողէ՛ք զիս : Ի՛նչ
որ ալ ըլլայ պիտի խնամամ թէ ազջիկս ի՞նչ
եղաւ . և նորա՝ որոց հանդիպելու ըլլամ, դո-
նէ ձեզ պէս հօր մը վիշտերը չարհամարհեն :
Հէնրիկոս, Մանֆրէտ, թողէ՛ք, պիտի երթամ
ես :

Երիտասարդք ծերունոյն դիտաւորութեան
ընդդիմանալ ուզեցին . ուստի դրան առջև
կեցան, և ձեռքերէն լոնելով՝ աղաղակեցին
որ չերթայ : Բայց տլեոր սեպուհն յամառու-
թեամբ հետևեալ հարցումը կը կրկնէր անդա-
դար . «Ո՛ւր է Էթէլ, ո՛ւր է ազջիկս» : Հուսկ
ուրեմն, Հէնրիկոս ինքզինք զօրացունելով,
վշտակրութեամբ Մանֆրէտի նայեցաւ, և սե-
պուհը մէկ զի քաշելով՝ համառօտիւ պատմեց
թէ Էթէլի մի քանի օր յառաջ գաղտնի հրրա-
ման մ'եկեր էր գաղտնի Յաննին ներկայա-
նալու, և թէ ինքն ու Մանֆրէտ յորդորե-
րէն զնա զհրամանը կատարելու :

— Ա՛րթը, հարցուց ծերունին :

— Ուստի , հայրս , այս գիշեր էլթէլ Մանֆրէտ և ես նշանակեալ տեղը գացինք :

— Ի՞նչ ըրիք հոն :

— Սնդ , տեսանք երեք սեւազգեստ անձինք , որ էլթէլի հրամայեցին իրենց հետևելու :

— Ինչո՞ւ դէմ չկեցաք . . . :

— Մենք ալ այնպէս կը մտածէինք . բայց խորհեցանք նաև որ անվստահութիւն ցուցնելով կրնայինք դժբախտաբար էլթէլի դատը կորուսել :

— Ուստի թողուցի՞ք զնա . . . :

— Սո՛ւ . այն երեք մարդոց հետ հեռացաւ :

— Վա՛յ ինձ . . . :

— Հայրս , էլթէլ անմեղ ըլլալով , վաղն ամբողջ մեր գգուանաց կը վերադարձունեն զնա , և մեր հիմակուան վշտակրութիւնն ալ կը մոռնանք :

Յյս կարճ խօսակցութեան ժամանակ , Մանֆրէտ ոտքի վրայ անչարժ կեցեր էր դրան քով անբաշխու և թախծադէմ : Սեպուհն Հէնրիկոսէն հեռանալով նմա մերձեցան , ու :

— Մանֆրէտ , ըսաւ կտրուկ ձայնով , էլթէլը տանողներուն « ֆրօհն պօթ » ըլլալն անտարակոյս իմացած ըլլալու ես : Կարծե՞ս որ այդ մարդերն՝ Անկախ-Ղատաւորաց օգտին համար միայն աղջիկս առին տարին : Մանֆրէտ ,

դու էթէլիս խօսեցեալն ըլլալովդ՝ այս առթիւ
մէջ անխորհրդաբար պէտք չէիր վարուիլ : Գի-
տե՞ս , միտքս ի՞նչ խորհուրդ ինկաւ . եթէ այդ
մտածութիւնը քեզ դար , արիւնդ գլուխդ կը
վազէր , արիւնաներկ արտասունք աչերդ կը
տոչորէին , ձեռնդ՝ սրիդ երախակալը կը պըր-
կէր : Ո՛հ , սոսկալի է խորհուրդս , Մանֆրէ՛տ :

— Գիտե՞ս , Մանֆրէ՛տ յաւէլ ըսելու , դող-
դոջուն ձեռքերն երիտասարդին բազկին վրայ
դնելով , որ Անկախ-Գատաւորաց ընկերակ-
ցութեան հզօրագոյն մարդը , նա՛ որ այդ ըն-
կերութեան ամէն անդամներուն վրայ բացար-
ձակ իշխանութիւն մ'ունի , Գարջոյի սեպուհն
է . դիտե՞ս նաև որ բոլոր քրիստոնեայ իշխա-
նաց մէջ ամենէն վատանուն մարդը Գարջոյի
սեպուհն է , և թէ նա , իւր խղճին խայթե-
րէն հալածուելով ու ամէն պահուն մարդկան
վրէժխնդրութենէն կամ Աստուածային ար-
դարութենէն վախնալուն համար , գիշեր ցո-
րեկ ամէն տեղ երեք « ֆրօհն պօթ » կը պա-
հէ իրեն քով : Գիտե՞ս հուսկ ուրեմն , Մանֆ-
րէ՛տ , որ նա՛ զաղջիկս խնդրեց իւր ի կնու-
թիւն , և ես ալ մերժեցի խնդիրը , և թէ զնա
ուրիշ կերպով ստանալու յոյս չունի , բայց մի-
այն բռնութեամբ :

Մանֆրէտ այս յայնութիւնն յանկարծակի
ընելով քարացած մնաց : Իսկ սեպուհն , որ

նախ սողկանք կորստեան լուրն առնելով
կարծես վհատերէր, յանկարծ զօրացած կանդ,
նեցաւ, և որդւոյն ու փեսային դառնալով
միանգամայն,

— Լսեցէ՛ք, ըսաւ, այնպիսի ձայնով, զոր
սրտմտութիւնն ու զայրոյթը դողցես կը զօ-
րացունէին. երկուքնիդ ալ իմ զաւակներս էք.
ուստի երկուքնիդ ալ ինձ պիտի հնազանդիք,
Մնու՛ւս և ընտանեացս պատիւն արատեցան:
Ամէն տեսակ դո՛հողութեամբ՝ սա արատս ար-
եամբ պէտք է ջնջել: Մնտարակոյս փտանդ ա-
լից է ձեռնարկութիւնս. վասն զի հզօր և զար-
հուրելի թ շնամեաց հետ դ ործ պիտի ունենանք.
Կուցէ՛ կռուոյն մէջ ինկնանք դիտապաստ-
բացց հոգ չէ. եթէ դուք ինձ նպաստելու քա-
ջութիւնն ունենաք, փրէ՛ ժխնդրութիւնը փոր-
ձելով միայն փառք ու պատիւ կ'ստանանք:
Հէնրիկո՛ւս, Մանֆրէ՛տ, կ'ընդունի՛ք դայս:

— Սյդ գործը Մանֆրէտի և ինձ կը պատ-
շտճի, պատասխանեց Հէնրիկոս, այս վայրկե-
նէս սկսեալ այնմ կ'նուիրենք անձերնիս գըլ-
խովին, և ապահով եղիր, ո՞վ հայր իմ, որ
մեր թշնամիքն ընդ հուպ կ'իմանան մեր վը-
րէ՛ ժխնդրութեան սաստկութիւնը . . . :

— Քա՛ջ է ուրեմն, ըսաւ ալիոր սեպուհը,
բայց ե՛ս ալ կ'ուղեմ ձեզ ընկերանալ, և Աս-
տուծոյ օգնութեամբը որդիակեան սէրս կը զօ-

բացնէ զիս . իսկ արիւթիւնը մշտապառ է յիս :

Մէսայնի Սեպուհը զայս ըսելով՝ կախուած զէնքերէն ազնուական վեհութեամբ քաշեց երկայն սուր մը , զոր երբեմն իւր տկար ձեռնը հազիւ հասլ կրնար վերցունել : Նրիտասարգբայ նորա օրինակին հետեւեցան , ու զինեալ երգուան իրենց թշնամիներն հալածել , ու յափշտակողաց ձեռքերէն զԷթէլը կորզել :

Ե.

Տարի մ'ամբողջ անցեր էր , և Մէսայնի գրգռեալին տեսարց փիճակը փոփոխութիւն մը չէր կրած : Էթէլ անյայտ էր տակաւին : Ալեոր ծերունւոյն սպասաւորքը՝ վերայիշեալ եղելու թեանց տեղեակ չլլալով՝ յաճախ իրարու կը հարցունէին թէ իրենց տիրուհին ի՞նչ եղեր էր . բայց բան մը չէին կրնար իմանալ : Միայն սու գիտէին որ , Էթէլի աներևոյթ ըլլալէն յետոյ , ծերունի Սեպուհը . տաան ու հինգ օրը մէկ մը , կէս գիշերուան ատենները , որդւոյն շէնքիկոսի և Մանֆրէտի հետ դղեակէն կ'երնէր , և արեգական ծաղկէն յետոյ կը վերադառնար

Նոցա զիչերային արշաւանքը , որոց պատճառը խորհրդաւոր գաղտնիք մ'էր եղած Մէսայնի հպատակաց շատին համար , բազմաթիւ տարօրինակ գրուցատրութեանց առիթ եղած էին : Թէպէտ և ամէնքն յարատեւ , հետաքրքրուութեամբ նոցա սովորական ընթացքին գաղտնեաց տեղեակ ըլլալու հետամուտ կ'ըլլային , սակայն ոչ որ կրցեր էր իմանալ զայս :

Ծերունի Սեպուհը կարծես երիտասարդացեր էր . այտերը սրտին եռանդէն ներկուեր էին . երիտասարդական աշխոյժը կը տիրէր նորա վրայ , յողնութիւնն անծանօթ էր նմաւրած արշաւանքները գողցես կը բերկրեցունէին զնա : Տարիէ մ'ի վեր որքան բաներ տեսի ունեցեր էին : Սեպուհն , Հէնրիկոս և Մանֆրէտ Անկախ-Ղատաւորաց ընկերութեան մէջ մտած ըլլալով , իրենց ընդունելութենէն ի վեր գաղտնի Ատենին ամեն նիստերուն անվրէպ ներկայ գտնուեր էին : Արդեօ՛ք ի՞նչ դիտաւորութեամբ այդ ընկերակցութեան անդամակից եղեր էին : Ատուած միայն գիտէր զայն : Այս բանիս վրայօք մէկու մը բան չէին լսած . սակէ զստ առանձին ապրելով իրենց բարեկամներէն հեռացեր էին ի սպառ . Մանֆրէտ դղեակը կը բնակէր . և երկար առեւնէ ի վեր հիւր մ'աստիճականութիւն չէր գտած այդ բերդին մէջ : Ազական կեանք մը կը փա-

րէին նոքա : Քիչ կը տեսնէին զիրար • իրարու հետ բնաւ չէին խօսեր • և կամ կարճ խօսքերով միտքերնին կը հաղորդէին իրարու : Մանֆրէտ խիտա գունաթափ եղեր էր • խորին ախրութիւն մը կը տիրէր վրան • և հրատուչոր արտաունքն այտիցը վրայ տրտմութեան և ցաւոց անջնջելի հեռքերը թողուցեր էին : Եթէ լրատ բախտի Հէնրիկոսի հանդիպէր առանձին տեղ մը , յուսահատաբար նորա ձեռքերը սեղմելով , յանկարծ իւր անողոք ցաւերը դուրս կը լեզուր : — Եթէ՛ Լ , Եթէ՛ Լ , կ'ըսէր հեկեկալովինչո՞ւ տկարացանք , ինչո՞ւ թողուցինք զնա : Ո՛հ , վա՛յ ինձ , վա՛յ ինձ : Հէնրիկոս , երկու հողի էինք մեք , կրնայինք նորա վրայ հսկել , կարող էինք պահպանել ու պաշտպանել զնա : Ո՞վ դիտէ հիմա ո՛ւր է • զուցէ մեռա՛ծ , զուցէ սղծեա՛լ ըլլայ . . . :

Երբ սա երկրորդ մտածութիւնը մտքէն անցրնէր , վայրենական կայծակներ աչացը մէջ փայլատակելով , մահառիթ սարսուռ մը մտդերուն տակ կ'ընթանար : Հէնրիկոս ի զուր կը ջանար հանդարտեցունել զնա , մօտալուս և արիւնահեղ վրէժխնդրութեան ակնկալութեամբ • բայց Մանֆրէտի յուսահատութիւնը Հէնրիկոսին տուած մխիթարանքէն հզօրագոյն ըլլալուն համար՝ այդ խորհրդով շատ օրեր բուռն դրդութեան մը որս կ'ըլլար :

Վիշեր մը , ամէն մարդ քուն էր եղած դըղ-
եակին մէջ , պահնակը միայն ամենէն բարձ-
րաբերձ աշտարակին վրայ կը հսկէր : կէս դի-
շերը սակաւ մ'անցեր էր , դուրսն ուրիշ ծայն
չէր ըտուեր բաց միայն հեղեղին միօրինակ կար-
կաջիւնը որ անդնդէն մննչելով կը բարձրա-
նար : Բերդին մեծ դուռը անծայն բացուե-
լով Մանֆրէտ , Հէնրիկոս ու ծերունին դուրս
եկեր էին : Գորշագոյն երկացն պատմուճան-
ներ հազած էին . միջնագոյն և լայնեղր գըլ-
խարկ մը դըլուխնին կը ծածկէր , և դէմքեր-
նին թափէ գլխակի տակ պահելու փոյթն ու-
նեցեր էին :

Ճանապարհէն դանդաղաբայլ իջնելով լե-
յան ստորոտը գտան երեք ձի , զոր խրենց
համար պատրաստեր էին : Խրաքանչիւր որ
անբարբառ ծիռն վրայ հեծնալով արշաւա-
սոյր աներևութացան : Յնրեր և ամայի դաշ-
տաց մէջ երկու ժամու չափ այնպէս արշաւե-
ցին , առանց ուշ դնելու սոսկայի դահապէժ-
ներու՝ որոց քովէն կ'անցնէին , և ոչ ալ խո-
րայատակ հեղեղներու՝ որոց վրայէն անցնե-
լու հարկադրուած էին : Պահմիոյ դաշտօրէից
տխուր տեսքը նկարագրելն անկարելի է : Մա-
նուանդ այն պահուն , լուսնի աղօտապայլ
նշոյլովը , բնութիւնը կարծես տարօրինակ
կերպարան մը կը դգենու : Ամէն կողմէն ու-

ըիչ բան չես տեսներ ըստ միայն կարծարերձ
թուփեր, ողորմելի դաշարիք, ապառաժու
հող մը, որոյ վրայ քայլելը գրեթէ անկարելի
է. անոր համար ամէն քայլախօսին երեք հեծ-
եալներուն ձիոց ոտքերը ժայռից բաղխելով՝
հազարաւոր փայլակնացայտ կայծեր կը հանկ-
ին, և կենդանիք իսկ ճանապարհին խոչըն-
դոտներէն սարսափած՝ կանկ կ'ատնէին: Բայց
հեծեալներն անհամբերութեամբ նոցա դորա-
ւոր հողերը մտրակենուն համար՝ ընդ հուս-
նոր եռանդեամբ կը տրոփէին: Յ. յգ. օչ. ս ան-
դադար արշաւելնէն յետոյ՝ բազմաթիւ միա-
կուր յստաքարերէ շուրջ պատեալ տեղ մը
համներով իսկոյն ձիերէն վար իջան:

— Հո՛ւ է, ըսաւ Մէսայնի սեպուհը:

— Բայց մարդ չկայ, կրկնեց Հէնրիկոս:

— Սպասե՛նք . . . պատուախանեց Մանֆր-
էտ:

Ժայռի մը վրայ նստան, ու կ'սպասէին:

Մանֆրէտ անհամբերութիւնն ընկերացը
չէր յայտնէր, սակայն տեղն ալ չկարենալով
կենալ, շարունակ կերթար կուգար՝ ամէն շը-
շուկի ականջ տալով: Իսկ ծերունին հանդար-
տութեամբ բազմած տեղէն չէր շարժեր: Բա-
ղուկները կրծիցը վրայ ամփոփած, գլուխն
ի վայր խոնարհած, կարծես իւր շուրջն եղած
իրերուն բնաւ ոչ չընելով՝ Հէնրիկոսի և Մանֆր-

րէտի իսկ չէր նայէր թէ ի՛նչ կ'ընէին : Բայց
 Հէնրիկոս յապուշ կրթեալ հօրը վրայէն աչքերը
 չէր վերցունէր : Նորա լուսթիւնը և անշար-
 ժութիւնը կը խռովէին զինքը : Մերթ ընդ մերթ
 չարագուշակ խորհուրդ մը մտքէն կանցնէր ,
 կը կարծեր թէ հայրը խելագար եղեր է :

Վայրացս տեսարանն ալ այն երեք անձանց
 սարսափելի կերպարան մը տալով զնոսա այն-
 պէս անշարժ և անբարբառ տեսնողը՝ հոն տե-
 զի ամացի ժայռից խորհրդաւոր և չար ոգիները
 կրնար համարիլ :

Յանկարծ Մանֆրէտ , որ եկեր նստեր էր ,
 տեղէն ոստնլով՝ ընթացաւ հոն , ուստի կը նըշ-
 մարուէր իրենց հետեւած ուղին :

— Ոտքի ձայն լսեցի , ըսաւ ընկերացը դառ-
 նալով :

— Ի՛նքն է , աղաղակեց Հէնրիկոս :

Ծերունին տեղէն շարժեցաւ :

Մանֆրէտ ետ դառնալով՝ երեքն ալ իրա-
 րու մերձեցան . յայնժամ , իրենց պէս երկայն
 պատմութեան մը և լայնեզր զլխարկ հագած
 մարդ մը տեղւոյն մուտքն երևցաւ , գեղեցիկ
 ձիու մը վրայ նստած :

Թէպէտև լուսինն նոյն ատեն ամպի մը ետին
 ծածկուեր էր , սակայն կրցան երեք ուղևոր-
 ները տեսնել , և ձիէն վար իջնելով՝ նոցա
 մերձեցան , ու .

— Գո՞ւ ես, Մաթիաս, ըսաւ Հէնրիկոսի :

— Ե՛ս եմ՝, պատասխանեց, ասի :

— Գո՞ւ ես, կօթֆրայտ, յաւել՛ Մանֆրէտի կողմը դառնալով :

— Ե՛ս եմ՝, պատասխանեց Գրօնլիթատի սեպուհը :

— Գո՞ւ ես, Պէրթօլտ, ըսաւ հուսկ ուրեմն ձեռնն էլթէլի հօրը կարկառելով :

— Ե՛ս եմ՝, պատասխանեց ծերունին, ինքզինքը զօրացունելով իրեն կարկառուած ձեռնը բռնելու համար :

— Քա՛ջ է, ուրեմն, շարունակեց նորեկ մարդը. ձեր պարտաւորութիւնները ճշդիւ կատարելնուդ և ինձ ծառայելու փոյթ ցուցնելնուդ համար պիտի վարձատրեմ՝ դձեզ. բայց երկար ժամանակ հոս չ'կենանք. ձի հեծէ՛ք ու երթա՛նք :

— Ո՛ւր որ երթաք, պիտի հետեւինք ձեզ, պատասխանեցին Հէնրիկոս, Մանֆրէտ և ծերունի սեպուհը միանդամայն, իրենց ձիերուն վրայ նետուելով : Նորեկ մարդուն օրինակին հետեւելով՝ հեռացան անտի :

Հետեւեալ իրողութիւնքն աղէկ մը հասկըցունելու նպատակաւ հարկ կը համարինք կանխաւ իմացունել որ Անկախ—Գաւառորաց ընկերակցութեան գլխաւորներէն մին եղող Քարչոյի սեպուհը՝ իւր ամեն արչաւանաց մէջ երեք

«Ֆրոնաօթ» ունէր հետը , զորս իւր արիւն-
ուռչա դիտաւորութեանց ցամանը համար կը
դործածէր : Նոցա օգնականութեամբն սպա-
ներ էր Մանֆրէտի հայրը , և դարձեալ նոցա
ձեռքովը զէթէլ առեանգեր էր :

Մէսայնի սեպուհը զայս քաջ գիտնալով , Ան-
կախ-Գատաւորաց ընկերակցութեան մէջ մըտ-
ներու ատենը , միաքը դրած էր Գարջոյի սե-
պուհին զիշերային արչաւանաց ընկերներուն
հետ հաղորդակցութիւն ունենալ , և զնոսա
հրապուրիչ խոստումներով համագել որ մէկ գի-
շերուան համար թոյլ տան իրեն , որդւոյն և
Մանֆրէտի նոցա սրաչոօնը վարելու :

Յերունուոյն առաջարկութեան դէմ խոչըն-
դոտ մը չէր ելած , թէպէտև նա կրնար ոսկ-
ւոյն ամեն դժուարութեանց յաղթել : Ուստի
Գարջոյի սեպուհը՝ իրեն հետևող անձանց ի-
թէլի հայրը , եղբայրը և խօսեցեալն բլաւնին
չէր գիտէր :

Գրեթէ իրենց առաջուան եկած ճամբուն
վրայ սկսան արչաւել : Հէնրիկոս՝ սեպուհին
աջակողմէն կ'երթար , Մանֆրէտ՝ ձախա-
կողմէն , իսկ ձերունին նոցա ետեւէն կու-
դար :

Ուստի դղեակէն երկու հարիւր քայլ հե-
ռուէն կ'անցնէին : Բերդը սեանելով՝ կարծես
Գարջոյի սեպուհը խոտկեցաւ : Եթէլի հայրն

ալ այս առիթէն օգուտ բաղելով խօսակցութեան մտաւ :

— Մէկ ժամէն ՚ի վեր շարունակ կ'արշաւենք շատ սեպուհին , և սակայն , Տէ՛ր իմ , ձեր մեզմէ ակնկարած ծառայութեան տեսակը տակաւին չ'յայտնեցիր :

Մերունին այս խօսքերն հանդարտ և անյոյզ ձայնով մ'ըստաւ :

— Չարմանալի՛ բան , պատասխանեց Պարչոյի սեպուհը , միթէ այնչափ անզէ՞տ էք որ չ'կարենաք գիտաւորութիւնս դուրսիկ . և միթէ արդէն մուցե՞ր էք այն գիշերը զոր մէկտեղ անցուցինք անցեալ տարի , դրեթէ այս ատեններս :

— Այո՛ , այո , կը յիշե՛նք , պատասխանեց Մանֆրէտ :

— Ե՛ս ալ կը յիշեմ , կրկնեց Հէնրիկոս :

— Աւրեմն , բարեկամքս , գրեթէ միև նոյն ծառայութիւնն այսօր ձեզմէ կը պահանջեմ : Անտարակոյս չէք ձանչեր Տէրմօնտի սեպուհին դուտարը . բայց ժամէ մը զնա տեսնելով՝ կը հաւանիք թէ բոլոր Պերմանիոյ մէջ նորա սխտակենագեղ աղջիկ չ'կայ :

Բարէ՛ ըստ Հէնրիկոս , որ զուարթ ըլլալ կը կեզճէր կ'երևի թէ , Տէր իմ , երկար ատեն հաւատարիմ չէք մնար ձեր սիրուհեաց : Կը ներքի է ինձ , հարցունել թէ ինչ եղաւ արդեօք միւսը :

— Անի՛, շնորհազեղ ազջիկ մ'է դղեակս պա-
հեր եմ, և այսու ամենայնիւ յաճախ կը տես-
նուիմ նորա հետ :

Բնթերցողները գուցէ զարմանան Քարչոյի
Սեպուհի և նորա «Քրօհնպօթերու մէջ եղած
բնտանութեան վրայ. բայց յիշելու են որ նու-
քա՛ Սեպուհին դատանի ոճրադործութեանց
մէկ մասին տեղեակ ըլլալնուն համար, նոցա
ազատախօսութեանը վրայ բնականապէս աչք
դոցելու էր, ապա թէ ոչ ուրիշ առթի մէջ
դայլս խտիւ կը սատուհասէր :

Սակաւաթիւ խմբիս կանկ առած ժամանա-
կը առաւօտեան ժամը չորան էր : Արշալոյսը
ծաղելու վրայ էր, երբ ձիերնէն իջան, և Մէ-
սայնի երեք բնակիչքը Քարչոյի Սեպուհին քով
խմբեցան :

— Հիմա, բարեկամքս, ըսաւ Սեպուհը, ձեզ-
նէ մէկը հո՛ս կենայ. իսկ միւս մնացած եր-
կուքն ալ քիչ մը հեռու տեղ մը պահուին : Գու-
կօթ ֆրայտ, և դու Մաթիաս, ինձ հետ եկէ՛ք :

Պէրթօլտ, դու ալ ճանապարհին վրայ կեցիր,
և Տէրօնտի դուստրը տեսնելուդ պէս՝ մեզ ի-
մաց տո՛ւր :

Այնպիսի իշխանական ձայնիւ այս հրաման-
ները տուաւ, որ անմիջապէս հնադանդելու
էր. սակայն ոչ կօթֆրայտ, ոչ Մաթիաս և
ոչ ալ Պէրթօլտ տեղերնէն շարժեցան : Սեպու-

հը պահ մը դարմացաւ «Ֆրոհնալօթերու» խը հրամաններուն չհնազանդելիուն վրայ, և դարձեալ կրկնելով ըսաւ .

— Ի՞նչ է այս, կարծեմ թէ այսօր իրար չենը հասկնար, և կը թուի թէ չըսելու կը դարնէք . . . : Օ՛ն, խրաքանչիւր ոք տեղն երթայ, և մի՛ մոռնաք մանաւանդ հանդերձեալ վարձատրութիւնը կամ պատուհասը :

Այս երկրորդ հրամանէս յետոյ մի և նոյն լուծիւնը դարձեալ տիրեց :

— Կրողը տանի՛ դձեց . աղաղակեց յայնժամ Սեպուհն անհամբերութեամբ . Ի՞նչ կ'ուզէք բսել: Մի՛թէ տաղտօ՛ւկ է ձեզ կեանքը, և մի՛թէ չա՞րկ է ինձ վիճակեցունել դձեզ Գրօնչ՛ծատի Սեպուհին բախտին . . . : Ձեզ կ'ըսեմ . սարսափեցէ՛ք վրէժխնդրութիւնս մտածելով . զիս տնպատուհաս ծաղրել չըլլար : Մա՛թիաս, դու ալ ե՛կ, ԿօթՓրայտ . իսկ դու, Պէրթօլտ, թէ որ գնեզ մատնես, գիտնաս որ քու եղբարցդ Անկախ - Գատաւորներու դանակներուն կրմատնեմ գլեզ :

Գարշոյի Սեպուհը մի քանի քայլ յառաջեց, բայց երեք մարդոց իրեն հետեւելու պատրաստաիդ տեսնելով կեցաւ : Չարհուրանքը սուկաւ սրտին մէջ կը մտնէ, մինակ էր : Ղաչտոյ մէջ, գիշերուան ատեն, մարդկան բնակութիւններէն փարտախ մի հեռի, և ինքզինքը

սրաշտպաններու համար փոքր դաշտցնէ զսառ ուրիշ զէնք չունի : Զարհուրած աչերով շուրջը նկատեց . նոյն ատեն առաւօտեան առաջին լոյսովը ընդ ազօտ կրնար նշմարել շուրջը գրունրուած առարկայները :

Գարջոյի Սեպուհն աչերը նոցա վրայ դարձուցած ատեն , Մանֆրէտ , Հէնրիկոս և ծերունին արդէն դիմակնին քաչեր նեռեր էին : — Իւր սովորական ընկերները չըլլալնին տեսնելով արձանացած մնաց . . . : Պահ մը դուրսէ ինքզինք խափել ջանաց , մտածելով որ իրեն արուած մարդոց անխորձութեան ստուճառաւը միայն իւր հրամանները խեղոյն չէին կատարուած : Բայց այդ պատրանքն իսկոյն սխալուեցաւ . վասն զի ծերունին առ Սեպուհ մերձենալով , — զմեզ չե՞ս ճանչեր , Սեպուհ , բայա ծանր և հանդիսաւոր ձայնով մը : — Յետոյ զորդին և զփեսայն ներկայացնելով նմա՛յաւել հզնդնական եղանակաւ մը . — Մակայն առաջին անգամ է որ զմեզ կը տեսնես . արդէն իրարու հանդիպեր ենք :

— Չեմ հասկնար , քրթմնջելով մ'ըսաւ Գարջոյի Սեպուհը :

— Հիմա՛ կը հասկնաս , կրկնեց ծերունին : Սա երկու երխտասարդներէն մին կը կոչուի Գրօնշիտի Մանֆրէտ իշխանը , որ իմ փեսասս է . միւսը Մէսայնի կոսն , որ իմ որդիս

է • իսկ ես , Սեպուհ , քու դղեակից մէջ գըտնուածող աղջկան հայրն եմ • • • :

Սա զարհուրելի և անակնկալ յայտնութիւնը լսելով՝ Սեպուհը սարսափահար մնաց • ջր խնդրեց իսկ խոյս տալ • և մահը աչքն առաւ •

— Մեր ո՛վ բլլալը քեզ խնացնէ՞ս յետոյ , անօգուտ է հիմայ հոս գտնուելուս պատճառը բացատրել • • • :

— Ի՞նչ կուզէ՛ք յինչն , թո՛թովելով հարցուց Գարշոյի Սեպուհը :

— Ի՞նչ կուզե՛նք քեզմէ , աղաղակեց Էթէլի հայրը ձեռնը ուժգինմն Սեպուհին դողդոջուն բազկին վրայ դնելով • Ի՞նչ կուզե՛նք մենք • զարմա՛նք : Էթէլի անպատուութեան խորհրդո՛վ այս մէկ տարի եղաւ որ կ'ապրինք երեքն իսաւր • գողա հետքերուդ հետեւեցանք՝ աննշան խօսքերդ խօկ լրտեսելով , քու ամէն գործոցդ վրայ հսկելով , նենդաւորաց կամ վաւերու նման : Տարի մ'անցաւ , երկարատե՛ւ տարի մը , և մեր սրտէն , Սեպուհ , շարունակ արիւն կը հոսէր , և յուսահատութիւնը մեր անմեկին հիւրն էր եղած • իսկ այսօր , երբ ձեռքերն իս անցար միայնակ , հոս , հեռի ամեն մարդկային օգնութենէ , ի՛նչպէս կրնաս մեզ հարցունել թէ քենէ ինչ կուզենք • • • : կամ յիմար ես , Սեպուհ , և կամ՝ զմեզ անպօր վաւերու անդ դրեր ես • • • : Վրէ՛ժ , վրէ՛ժ՝

պէտք է մեզ հիմայ, և այն ալ այնպիսի վրէժ
մ'ըլլալու է՝ որ մեր տարուան մը մէջ կրած
վշտակրութեանց հաւատարակչիւ գաց . . .
այնպիսի վրէժ մը, որով իմ ընտանեացս ան-
պատուութեան տեղեակ եղողներն իմանան
թէ Մէսայնի աղղատուհին սերունդն ինչպէ՞ս
դիտէ իւր ընտանեաց և ազնուականութեան
դէմ եղած անարգանքը ջնջել: Օ՛ն, վաղեցէք,
Հէնրիկոս և Մանֆրէտ . այսօր անուահին ճըշ-
մարիա վրիժագուները պիտի ըլլանք:

Զոյգ ընդ բունիցն, ծերունին կատաղու-
թեամբ դաշոյնը քաշեց պատենէն, և որդու-
ցըն յետ յարձակեցաւ Գարշոյի Սեպուհին վրայ
որ շուարած, զարհուրած ինքզինքը պաշտպա-
նելու իսկ չխորհեցաւ: Ծերունոյն դաշոյնը
նորա կողը խոցեց, Հէնրիկոս կուրծքէն զար-
կաւ, իսկ Մանֆրէտ մինչև սիրաք միսեց դա-
նակը:

Գարշոյի Սեպուհն անձայն ինկաւ դիտապատ-
իսկ երեք ընկերք, անբարբառ, անչարժ, պա-
պանձած ուրբի վրայ կեցան նորու մարմնոյն
բով:

Գարշոյի Սեպուհն անձայն ինկաւ դիտապատ-
իսկ երեք ընկերք, անբարբառ, անչարժ, պա-
պանձած ուրբի վրայ կեցան նորու մարմնոյն
բով:

Պահ մը մահապան լուծիւն մը արեւելէն
 յետոյ Մանֆրէտ : Հէնրիկա և ծերունի Սե-
 պուհն իրենց ասլուծենէն զարթնլով՝ իրենց
 կացութեան գիտակցութեանը վերադարձան :
 Տեղի ունեցած եղելութիւնն երազ մը կը թը-
 ուէր իրենց համար : Հարկ եղաւ պատկած ա-
 րիւնաթաթաւ և անկենդան մարմինը տեսնել
 և շօշափել՝ մարդասպանութիւն մը գործուած
 լլալուն վրայ համոզուելուն համար : Բայց
 պարտաւորութիւնքն տակաւին չէր լրացած ,
 ուրիշ աւելի դժար ու տխուր արշաւանք մ'ալ
 պիտի ընէին : Ուստի խորին տրտմութեանի
 դարձեալ ձիերնուն վրայ հեծնալով՝ իրենց ոճ-
 րագործութեան վայրէն հեռացան :

Գարշոյի Սեպուհին դղեակն անախ փարսախ
 մը հեռի կողմ լերան մը վրայ բարձրաբերձ
 գիրքի մը վրայ կառուցեալ էր : Թխտ հեռուէն
 կը տեսնուէր , և այն երկրին բնակիչքը քաջ
 կը ճանչէին զայն , ոչ թէ բարի համբաւ ու-
 նենալուն համար . ընդ հակառակն Պոհեմիոյ
 դեղձուկները Գարշոյի Սեպուհին հարստահա-
 րութեանց յաճախ փորձն առած լլրսլով դըղ-
 եակը և բնակիչքը սրտի մտօք կ'անիծէին :

Ժողովրդոց երևակայութիւնը հնարադիւտ
 ըլլալուն համար, Գաբշոյի վրայ բազմաթիւ
 առասպելական և ցնորական սպառնութիւններ
 գրուցուելով՝ սատանային մեքենայութիւններէն
 սարսափողները (սակաւաթիւ չէին) այն
 վայրերու չէին մերձենար :

Ռատի դղեակը, իւր տուած սարսափին շը-
 նորհիւը, անբեր և ամայի երկիրներու վրայ
 կը տիրէր : Անոր համար Սեպուհն իրաւամբ
 երկնչելով ցասեալ դրացնոց մը վրէժխնդրու-
 թեան անպաշտպան զո՛հ երթալու վտանգէն,
 շուրջը բազմադունդ դորականներ կը պահէր,
 զոր թէ՛ պատերազմի և թէ՛ խաղաղութեան
 ժամանակ ըլլայ՝ իրեն ծախքովը կը սնուցանէր,
 և նոքա ալ իրենց տիրոջն ամեն ձեռնարկու-
 թեանց մէջ նմա՛ կը նպաստէին : Սյղ մար-
 դիկն ամեն տեսակ աւաղակներ էին, որ պա-
 տերազմաց դադրելէն յետոյ անգործ մնալով
 առջի խնդրողին կը վաճառէին ինքզինքնին :
 Նոքա դղեակէն դրեթէ չէին հեռանար. շա-
 րունակ պահպանութիւն կ'ընէին հոն, և եթէ
 լեռնէն վար իջնէին երբեմն՝ անխտհեմ ու-
 ղեորները թալլելու համար, ընդ հուպ դըղ-
 եակը կը վերադառնային, ուր սպառուական
 կերակուրներ և կատարեալ ապահովութիւն
 անվրէպ կը գտնէին :

Մերունի Սեպուհը, Մանֆրէտ և Չէնրիկոս

իրաց այս վիճակին տեղեակ ըլլալնուն համար,
 իրենց ձեռնարկութեան րմանը վրայ խիստ
 տպահով չէին . այն անստակ մարդկան ձեռ-
 քէն էթէլը կորզելով՝ Մէսայնի գղեակը կ'ու-
 գէին վերադարձունել . բայց կը վախնային թէ՛
 չըլլայ որ գղեակին զօրականքը ընդդիմանան:
 Կայդ է որ «Փրօհնպօթի» գղեստը, զոր հա-
 դեր էին, ամենազօր սարսափ կազդէր . բայց
 միթէ Գարջոյի գղեկին բնակչաց դէմ կրնա՞ր
 իրենց նարստել . սա կէտը տարակուսական
 էր : Մանաւանդ Մանֆրէտ ջաւայի յուզմանի
 կը մերձենար իւր հակառակորդին գղեկին :
 Մէսայնի սեպուհին աղջկանը վրայ ունեցած
 սաստիկ սէրը, երկար ատեն թմբեկէն յե-
 տոյ՝ յանկարծ կը դարթնուր սրտին մէջ : Ժամ
 մ'տառջ կ'ուզէր տեսնել դէթէլ, բայց կը խոր-
 չէր միանգամայն որ դուցէ աւելի անողորմ
 տեր պահուած էին իրեն համար ուղեորու-
 թեան վերջը :

Իւր խօսեցեային ատենանգուելէն ի վեր ար-
 դէն տարի մ'անցեր էր : Կա անարատ ելած
 էր հայրական գղեակէն . Մանֆրէտ չէր իշխեր
 մտածել որ անարատ վերադառնար բերդը :
 Ոչ թէ միայն Մանֆրէտ կը վշտակրէր այս խոր-
 չըրդով, այլ և Հէնրիկոս ու Հայրը բուռն
 յուզմանց որս եղած՝ նորա ամէն վախերուն
 և մտատանջութեանց հողքդակից էին : Իր-

իրար ատեն քայլեցին առանց իրարու հետ խօսելու . քայց երբոր լերան ստորոտը ժամանեցին , որոյ գագաթին վրայ բարձրացած էր Կարչոյի դղեակը , յանկարծ կանկ առին , ձիերնէն վար իջան , և երեքն ալ գողցես կը փարանէին ճամբանին շարունակելու : Սեպուհը նախ լռութիւնը լուծելով ,

— Սհա հասանք մեր ձեռնարկութեան ամենէն տխուր պահուն , ըսաւ կտրուկ ձայնով մը . որ կը յայտնէր սրտին դառնակակիծ յուզումը . մեղմէ մէկը դուցէ կուոյն մէջ ինկնայ , դուցէ երեքնիս ալ տասլալինք :

Չաւակնե՛րս , սուրբ է մեր ձեռնարկութիւնը , և կը յուսամ որ Ստառած գլխաց մեր վրայ . . . : Բացց դուցէ զիրար բնաւ չտեսնելու վախով իրարմէ բաժնուելու պահուս , լուր մեզ յարող կապերն առելի պնդենք , և գորովալիբ գրկախառնութեամբ յետին հրածեչտր տանք իրարու :

Հէնրիկոս և Մանֆրէտ նետուեցան ծերունւոյն բազկացը մէջ , որ անխօս սեղմեց զնոսա սրտին վրայ : Հուսկ ուրեմն , ինքզինք դորսուցունելով՝ ակամաց նոցա ցաւալի դրկախառնութենէն զանձը կորզելով , Գղեակն հանող ճամբէն սկսաւ ընթանալ : Հէնրիկոս և Մանֆրէտ ալ նորա օրինակին հետևելով՝ ընդ հուս լերան գագաթը ժամանեցին :

Ուսերնուն վրայ բերեր էին իրենց պատմութեանն երկայն ծաղրերը, և իրենց թաղիէ գլխարկներնուն լայն եղերքը աչերնուն վրայ իջեցուցեր էին: Գղեակին դրան առջև կեցող զինեալ պահապանաց կողմանէ բնաբնդ դիմութիւն մը շտեման, վտան զի նորա, «Քրօհնաօթի» զգեստը տեսնելուն պէս, փութով բերդը մութին զնոսա:

— Ո՞ւր է էթէլի սենեակը, հարցուց ծերունի Սեպուհն այն մարդոցմէ մէկուն:

Այն անձը յարգանքով ողջունելէն յետոյ, ճամբան ցուցնելու պատրաստուեցաւ:

Յայնժամ բազմաթիւ բակերէ անցնելէն, և շատ մը յարկերէն վեր ելնելէն յետոյ, հասան հուսկ ուրեմն բարձրաբերձ աշտարակ մը, որոյ տակը դահալէժ անդունդ մը բացուած էր:

— Հո՞ս է, ըսաւ երեք ուղևորաց ստաջնորդը:

Մէսայնի սեպուհը նշան բրաւ այն մարդուն որ քաշուի և խկոյն դողդոջուն ձեռնովը դուռը հրելով բացաւ, ու ներս մտան:

Այն սենեակը սարդու անպաճոյճ էր. բացուած պատուհանէն արեգին ճառագայթներն արդէն խուցին մէջ թափանցեր էին, և կին մը, գլուխը ձեռնին վրայ կոթընցուցած՝ մտախորհ կը լինէր, գողցես մտնալով հեշտալիք և խորին մտածութեանց մէջ բն-

կըզմած՝ իւր շուրջն սկսող կենդանութիւնն
ու շարժումը :

Այն կինը՝ Եթէլն էր :

Խիստ խոխուեր էր դէմքը • սցաւերը վա-
տուժցեր էին , աչերը , որ մերթ ընդ մերթ
հայեցուածով մը կը փայլէին , կարծես այն
ատեն իրենց լոյսը կորուսեր էին , և իւր եր-
կայն ու ոսկրուտ ձեռքերը ինկած անշարժ
կը կենային :

Երեւին վրայ խորին վհատութիւն և փայ-
րազ յուսահատութիւն կը տեսնուէին :

Թշուառ աղջիկն արդեօք ի՞նչ կ'ընէր հոն :
Միթէ իւր մանկութեան խուսափած օրերուն
և ոսկեփայլ անըրջո՞ց վրայ կը խորհէր : Միթէ
հայրենի տաղաւարին անրիժ հեշտութիւններն
ու հայրական սիրոյն նուիրական բերկրա՞նքը
մտքէն կ'անցունէր : Միթէ բոլոր այդ երջան-
կութեանց անհետանալուն վրայ դառնակրտ-
կիժ ցաւե՞ր զգալով այդ սլիսի յուսահատու-
թեան մէջ ընկղմեր էր , և կամ միթէ եղծեալ
սատրանաց հետեանք եզող սաստիկ տազտու-
կըն էր որ կը տիրէր նորա սրտին վրայ . . . :

Կրան բացուիլը բերով , Եթէլ գողցես և լեք-
արական զօրութեամբ սասանեցաւ ուժգին •
գլուխն յանկարծ վեր կանգնեց , և սարսա-
փած՝ քարացաւ մնաց : Հանչեր էր զՍեպուհը ,
բայց կարծէր թէ անըրջոց խաղալիկ եղեր է :

Այս առաջին անգամ չէր որ հօրը ազնուա-
կան դէմքը կը ներկայանար իրեն՝ խառնուսիկ
պատրանքի մը ձեռքով։ Ինչ քանի անգամ
ճակատին ու մազերուն տարաւ ձեռնը, և ին-
չքանի կարուկ և անհասկանալի խօսքեր ըսե-
լէն յետոյ, տեսածին սառագոթեանը վրայ
չտարակուսելով՝ յուզեալ, խոռված, յափըշ-
տակեալ բարերաստեթեամբ՝ զոր տակաւին
չէր կարող ըմբռնել, մէկդի ըրաւ ակտոր՝ յոր
նստեր էր, և վազեց հօրը պարտնոցին պըլ-
լուեցաւ։

— Հա՛յր իմ, հա՛յր իմ, աղաղակեց գըլխը
ծերունոյն կրծիցը վրայ ծածկելով։ Ե՛հ, ու-
րեմն Աստուած ողորակեցաւ ինձ . . . :

— Եթէ՛լ, ըսաւ Սեպուհը, քաջաբերուէ . . .
Եթէ՛ զողոր : հանդարտէ՛ : Հայրդ քովդ է, Ե-
թէ՛լ : Գիտեմ որ սա դարչելի պատերը կը սա-
ռեցունեն զքեզ, դիտեմ որ բանտիս օդը կը
խեղդէ զքեզ : Արդեօք քանի՛ քանի՛ անգամ
խոնարհեցուցած ըլլալու են իմ սիրելի դուտորու :

— Այո՛, այո՛, գոչեց Եթէ՛լ, բայց այն բան
մը չէ :

— Խնայէ քեզ, մի՛ պատմեր սիրելիս : Ես
ամէն բան գիտեմ, հաւատա՛ խօսքիս . քու
մեկնելէդ ի վեր կրած ցաւերս աւելի ստատ-
կացուցին քու վրայ ունեցած սէրս :

— Ամէն բան գիտե՞ս հարցուց թշուառ աղ-

Ջիւր , խօսեցեալին տշացը մէջ պէշ նայելով :

— Դո՛նէ կը գուշակեմ :

Էթէլ գլուխը դիւրութեամբ շարժեց :

— Ո՛չ , ըսաւ դանդաղութեամբ , ո՛չ :

— Ի՞նչ է նայինք , ըսաւ , Մանֆրէտ անհամբերութեամբ :

— Աւրեմն , հիմա ալ կ'ուզե՛ս դիտնալ :

Ո՛վ Տէր , ի՞նչ է ըսելիքդ : Ազակե՛լ սկսար դիրտա : Լա՛ւ , լա՛ւ : Միթէ՛ ա՛լ չես սիրեր դիտ , Էթէլ :

— Ո՛չ , Տէր իմ : Եթէ՛ գրեզ չսիրէի , սա վանդակապատքին , և սա ստակալի սրտերուն մէջ բանտարգեալ չէի ըլլար . եթէ՛ գրեզ չսիրէի , այս ցնցոտիք պիտի չծածկէին զմարմինս , չէի վատուճնար , գունաթափ չէի ըլլար : Վասն զի՛ արդ քեզ հետ խօսող ազճիկը՝ տարի մ'առաջ խօսեցեալդ եզող ազճիկան բնառ չնաննիր . այդպէս չէ՞ , Մանֆրէտ :

— Միչա՛ գեղեցիկ ես , դու , սիրելիդ իմ Էթէլ , հանգոյն ցաւոց հրեշտակին : Այո , խօսեցեալի երգումը պահելուդ , և դիտ յար սիրելուդ վրայ բնառ տարակոյս չունիմ :

— Եւ սակայն . . . ըսաւ աղջիկը , գլուխը խանարհեցունելով դուռնակակի՛ծ մտածութեամբ մը :

— Եւ սակայն , ի՞նչ , հարցուց Մանֆրէտ :

— Պէտք է որ հիմա՛ ասկէն բան ըսեմ քեզ

սա անիծեալ բնակութենէս՝ ելնելով՝ օրուան
լոյսը տեսնելէս յառաջ : Այո՛, պէտք է . . . :
Ո՛հ, քանի՛ աղիաալի է ինձ գոյն յայտանել .
բայց դու կը սիրես գիտ, Մանֆրէտ, և ըս-
տոյգ գիտեմ որ դղեակէս ելնելուգ պէս խօ-
սեցեալդ յեկեղեցին պիտի տանիս :

— Կ'երգնում . . . :

— Մի՛ երգնուք : Ե՛ս ալ երգուայ . . . :

— Ի՞նչ :

— Ե՛ս ալ երգուայ քու կինդ ըլլալ . . . :

— Յեառ՞ջ :

— Ո՛վ Աստուած իմ, ըսաւ էթէլ հեծելով,
և իւր բանտին քարէ նաւարանին վրայ գ՛ա-
տեալ ինկնալով :

Եւ դէմքը ձեռացը մէջ ծածկած .

— Աստուած իմ, ողորմե՛ա ինձ, կ'աղաղակէր :
Մանֆրէտ սարսափած և ապշած աչերով
կը նայէր :

— Էթէլը, կը պաղատիմ քեզ, խօսէ՛ : Թանկս-
դին ժամանակ մը կը կորուսենք . ժտանցի մէջ
ենք հաս, կրնայ ըլլալ որ սեպուհին հանդի-
սիին : Հայրդ ու եղբայրդ անհամբերութեամբ
կ'սպասեն մեզ : Կտղաչեմ, գազանիք մ'ունի՞ս

— Այո՛, ըսաւ հէզ ազջկը քրթմնջելով :

— Մի՛թէ այդ գաղտնիքդ այնչափ ծանրա-
կէլու ու սոսկալի՞ է :

— Այլայլութենէս կրնաս խնանալ զսցն :

— Դժբախտութիւն , թէ չէ . ոճրագործութիւն մ'է :

— Թէ դժբախտութիւն և թէ ոճրագործութիւն միանգամայն :

Մանֆրէտ շառագունեցաւ ու դեղնեցաւ փոփոխակի :

Թէպէտև այդ տեսակ գաղտնիք մը ըլլալը գուշակած էր , այսու ամենայնիւ մեծապէս վրդովեցաւ :

Ինքզինք զօրացուց , և այլայլած ձայնով մը ըսաւ :

— Բայց գուցէ քեզ համար դժբախտութիւն , և նորա համար ոճրագործութիւն ըլլայ :

— Տէ՛ր խմ , աղաղակեց աղջկին և ծու՛ր իջնելով , յանձաւորը ետ չե՛մ :

— Ո՛տք ելիր , սիրելիս . յայտնի է որ յանցաւորը դու չես : Հանդարակ՛ : Դժբախտութեան վրէժը լուծեցինք , ոճրագործը սրտուհասեցինք : Այս չէ՞ր ըսելիքդ , էթէ՛լ : Հիմա , սիրելիս , երթանք հօրդ : Ա՛լ այսուհետև բարեբաատ պիտի ըլլաս : Արջանկութիւնն ու առողջութիւնը պիտի վերադառնան քեզ : Ե՛կ , էթէ՛ր , երթանք :

— Ո՛չ տակաւին . աղաղակեց էթէլ : Ի՞նչ . ոճրագործութեան մը անդի ունենալն

լախ, բայց չյայտնեցի տակաւին թէ ինչ կերպով գործուեցաւ :

— Ուրիշ ատեն կ'ըսես :

— Բայց կրնայ ըլլալ որ զիս ալ գործակից կարծես :

— Ո՛չ, Աստուած չընէ :

— Քիչ մ'ալ դեռ և յետոյ կ'երթանք :

— Ըսէ՛ ուրեմն, պատասխանեց Մանֆրէտ համակամութեամբ :

— Մանֆրէ՛տ, այս դղեակս մտնելս ի վեր տարի մ'ամբողջ բողբոջաւ : Մի՛ կարծեր որ միշտ այս աշտարակիս մէջ բնակած ըլլամ : Ութն ամս ի վեր միայն հոս բանտարկուած եմ : Նախ և առաջ Գարշոյի սեպուհն իմ յուսահատութիւնս փարատել ուզելով՝ կեղծ բարութիւնքն ինձ առատաձեւանեց՝ թաղաւորաժայել զեղխութիւն պարգևելով հիդիա կ'ըսելը թէ՛ կը սիրէ ու կը պատուէ զիս, սըլ ազնուատուճ աղջկոյ մ'ըլլալու համար, օրտոյ մեծարէր յիս զտկարութիւնս և զօգնուակաւութիւնս : Ա՛աղաչէր ներել իրեն զիս քեզմէ բանութեամբ կորցելուն համար : Բայց իւր սիրոյ ցոյցերուն դառն կշտամբանօք պատասխանելու համար հուսկ ուրեմն համբերութիւնը հարսնելով՝ աղաչանքէն յետոյ, սպառնալիքք ձեռք առաւ : Քանի՛ քանի անգամ հարկ եղաւ ինձ նորա վայրենական ցանկու-

թեան կատարութեանցը դէժ դնել : Իւր շր-
ւայտութեանց մասնակից ըլլալով շխարհնա-
լով զիս ստիպել, հարկադրեց գէթ ներկայ
գտնուելու, խոնարհեցնելու և կամ եղծե-
լու համար զսիրտս : Ընդդիմութիւնս տեսնե-
լով՝ կատարեցաւ : Ա՛լ սկսաւ ասել, և օր մ'ալ
այս բանտիս մէջ նետեց զիս :

Հոս քիչ մ'աճաւեն շունչ առի, նորա դարչե-
լի դէմքը շտեններով ինքզինքս ադամ կը հա-
մարէի : Ինձ տրուած գէշ սննդեան և անբա-
ւական օդոյն և միջոցին հակառակ, Մեսայնի
դղեակն ունեցած երիտասարդական գոյնս
դարձեալ տեղը եկաւ : Օր մը սակայն սեպուհը
բանտիս դռուը բանալ տալով՝ ներս մտաւ և
իւր հրացայտ սչերը վրաս տնկելով,

— Զարմա՞նք, ըսաւ, ին՞չ հրաշք գործուէր
է . . . Գիտես ի՞նչ էլ, որ առաջուան գեղեց-
կութիւնդ վերստին ստացեր ես :

Գողացի ու շուռ կեցայ :

— Կ'երդնում որ գրեզ մահուան մօտ տեսնել
կը կարծէի :

Կ'երևի թէ չայնժամ դժոխային առաջար-
կութիւն մը կ'երկնէր : Հուսկ ուրեմն մեկնե-
ցաւ :

— Մնաս բարեա՛ւ, սիրուն դատրիկս, ընդ
հուպ կը տեսնուինք, ըսելով :

Ընդ հուպը ըսելով զարհուրեցայ մեծապէս :

— Երեկոյին կերակուրս բերին , բայց ա-
խորժակ չունէի : Տէնդը զիս առչորելուն՝ ա-
ռատ ջուր ըմպեցի : Այն ջուրն անսոսոր հաս-
մ' ունէր : Քիչ ատենէն խորին , յանկարծա-
հաս և անընդդիմակ քնով մ' աչերս փակեցի :

Դժբասողութեան մը նախազգացութեամբ
ասկաւիկ մը քնոյ գէմ դրի , բայց վերջապէս
յաղթուեցայ . որովհետեւ Գարշոյի սեպուհին
դարտեան սպառնտիքը ըսած ըլլալուս հա-
մար կ'ուզէի բոլոր գիշերը արնել : Բայց նա
ըմպելիքին մէջ դեղ մը խառնէր էր :

— Դե՞ղ մը , գոչեց Մանֆրէտ , սնապաշտա-
կան սոսկմամբ :

— Մնտարակոյս , փասն զի սյդ քունն ամե-
նեւին բնական չէր : Այնքան արագ թմրե-
ցուց զիս՝ որ անկողինս երթարու ժամանակ
չունեցայ : Սակայն . . .

Կթէլ յանկարծ խօսքն ընդմիջեց :

— Շարունակէ , ըսաւ Մանֆրէտ յտեսու ու-
թեամբ :

— Սակայն երկրորդ առաւօտ , ըսաւ Կթէլ
չսո՛ճայնով , անկողնոյս վրայ կիսամերկ պառ-
կած դտայ ինքզինքս : Չանացի անցած իրո-
ղութիւնը միտքս բերել : Գլուխս ծանր էր .
յիշողութիւնս խառնաչիտթ : Հիմակուան քեզ
ըսածս մեծ դժարութեամբ կրցի յիշել ,

Ո՞ր անգղ ամութեանս , աղաղակեց Մանֆրէտ

կատրած : Ո՛հ , ինչո՛ւ շոյտ մեռաւ նա : Ո՛հ ,
 եթէ կենաց վերադառնար , քանի՞ անտանելի
 շարժարանօք սիտի քաւէր ոճրադործութիւն-
 ները : Իսկ ես կարծէի թէ վրէժգ լուծուեր
 է , էթէլ . . . : Ո՛ արդարադատ Տէր . ի՞նչ-
 պէս կարելի է այդպիսի եղեսանց հաւատալ :

— Ե՛ս ալ կը տարակուսէի , կրկնեց էթէլ :
 Ելլա՞ր առաջին անգամ յայն խորհեցայ , չը-
 կրայի հաւատալ խելոյն : Բայց համոզումը շատ
 շուշայաւ :

— Ի՞նչ կըսես :

— Ո՛ Մանֆրէտ , այնուհետև հասած հը-
 րատուչոր արտասունքս ակասարեկ ըրած ըլ-
 լալու եմ սցտերս : Կը դարմանամ թէ ի՞նչպէս
 անկէ ի վեր տակաւին կենդանի մնացեր եմ
 յուսահատութեամբս , ի՞նչպէս գլուխս սա սրա-
 տերուն բաղխելով չեմ խորտակած : Բայց Աստ-
 ուած է իմ կեանքիս տէրը , անոր համար կ'ա-
 դաշէի իրեն որ զիս յերկինս կոչէ . . . : Մահը
 կը խնդրէի , և դու , Մանֆրէտ , դու եկար ,
 իրխանակ նորս : Ո՛հ , ի՞նչ խայտառակութիւն
 մա՛հ , մա՛հ ո՞ւր ես :

— Բայց ինչո՛ւ մեռնիս :

— Ո՛ վեհանձն մարդ , միթէ զիս այնչա՛վ
 կը սիրե՞ս որ անարգանքը մտնաս . . . :

— Մե՛ երբէք տարակուսիր , սիրելիդ իմ
 էթէլ :

— Բայց :

Եւ հէք աղջկան ձայնը այս խօսքերն ըսած
ատենն յանկարծ մարեցաւ :

Բայց ի՞նչ ընենք այդ հրէշին գաւաղը :

Մանֆրէտ սոսկեմամբ քարացած շփրցաւ այս-
տառիսանել :

Իւր տրիսանայ գորութենէն մզեալ, Էթէլի
յուսաւհատութենէն ալ հրապարուելով իւր
խօսեցեալին կրած անարդանքը մոռնալու վր-
սեմութիւնն ունենալով զնա վերուցեր էր այն
անկողնէն՝ ուր որ անոգամին մէկը նեւեր էր
զնա, և կուղէր յեկեղեցին տանիլ Էթէլ. ո՛հ,
անուր վեհանձնութիւն. բայց սակէ առկի-
բան չէր զօրէր կատարել :

Էթէլի վերջին յայանութիւնը քաջութիւնը
խորտակելով սիրան ի խոր խոցեր էր :

Սյուստ ստենացնիւ այդ խեղձ աղջկան կա-
ցութեանը իւր վրայ ազդած բնական սոսկ-
ման դէմ կուեցաւ :

Չնա արտաստաթոր ի ծունր լծած տեսնե-
լով գթութեամբ իւր տալաւորութիւնքը ծած-
կեց :

«Ալ չկրնար կրնա լլլալ, կ'ըսէր ինքեփրենն :»

Բայց իւր խորհուրդը չէր յայտնէր նմա :

— Էթէլ, կրկնեց, ե՛կ հօրդ երթանք :

Թշուառ աղջիկը մերենացօրէն ոտք երաւ :

Բայց նոյն ատեն Մեսայիտ սեպուհն և ուր
դին աշտարակին մէջ նեւուեցան :

— Երբ թա՛նք , աղաղակեց ծերունին , բաղ-
մաթիւ խումբ մը դէպ ի դղեակը կը յառաջեն :

— Երբ թա՛լ ըսաւ Մանֆրէտ դիւրին կը կար-
ծես :

Ցակաւին ժամանակ ունինք :

Մանֆրէտ դըւիտը շարժեց բացասական կեր-
պով :

— Ի՞նչ ընելու է հապա , ըսաւ ծերունին

— Եթէ այդ մարդիկ ճշմարտապէս դղեակը ,
դարու միտք ունենան , անտարակոյս իրարու
կը հանդիպինք ճամբուն վրայ :

— Ի՞նչ կ'ըլլայ :

— Հասրա Եթէ՞լ . . . :

Եթէլ աղջիկս է :

— Այո՛ , բայց միթէ խոհեմութի՛ւն է ինք-
դինքդ յայտնել այն զօրականաց՝ որք մեր քա-
պաննած մարդուն բարե կամքն են . . . : Եւ մեր
Անկախ-Գատաւոր ըլլալը միթէ կ'օղտէ՞ զմեզ
պաշտպանելու սեպուհին մահուամբը կատղած
մարդկան դէմ՝ . . . : Նայեցէ՛ք , ձեզ բան
մ'ըսեմ . . . :

Դաշտաց մէջ բուեցաւ փողազոչ ձայնառու-
ութիւն դղեակին զօրականաց :

Ընդ հուպ սորա պատասխանեցին ձայնա-
տուութեան :

Մէսայնի սեպուհին դէմքին վրայ ստորիկ
անձկութիւն մը տեսնուեցաւ :

— Ի՞նչ ընենք հիմայ, ըսաւ քրթմնջելով :

— Դոքա գուցէ գեղջուկ ըլլան, պատասխանեց Հէնրիկոս արհամարհանօք :

— Գուցէ՛ . . . կրկնեց Մանֆրէտ : Բայց դիցուք թէ այդպէս ըլլայ . միթէ դղեակին դորականաց հետ պիտի չկռուինք Եթէլը տանելու համար :

— Հէ՛ք աղջիկս, հառաչեց Մէսայնի սեպուհը :

— Եթէ մեր պատերազմողացս միայն կեանքը վտանդի մէջ ըլլար, «երթա՛նք», կ'ըսէի՝ բայց Եթէլը փրկելու համար հոս եկեր ենք, ուստի պէտք է ազատել զանի կեանքերնիս զոհելով :

— Ի՞նչպէս, հարցուց Հէնրիկոս :

— Գլուրին կերպով մը, որ միշտ անվրէպ յաջողեր է, պատասխանեց Մանֆրէտ :

— Ո՞րն է այն, հարցուց Մէսայնի :

— Մեզմէ մէկը զգեստները Եթէլի տայ, ու նորա հագուստներն զգենաւ :

— Հապա Եթէլի զգեստները հողնողը Ի՞նչ ընէ, հարցուց Հէնրիկոս :

— Ինքը գիտէ :

— Կ'ըլլայ՞ այնպիսի բան :

— Կամ աշտարակիս մէջ կենայ, կամ, Աեպուհին մահուան պատճառաւ խռովութենէն օգոտ քաղելով խոյս տայ :

Մէսայն կարող չէր աղջկանը համար զոհ եր-

թալ, և ոչ ալ թոյլ սալ որ խոր ժառանգը
կեանքը դնէ քրոջը համար :

— Այ, ըսաւ, ևս չեմ հաւանիր : Իջնանք
գղեակին բակը, և մեզմէ երկուքը զխնէլ
պաշտպանած առեն, երրորդը սասաւառանէն
ձիեր բերէ մեզ : Յղջիկս ձիուս վրայ կ'առ-
նեմ, ու մեր թշնամեաց մէջէն կ'անցնինք,
և կամ կը մեռնինք :

— Երթանք ուրեմն, կրկնեց Հենրիկոս
հաստատութեամբ :

Եւ մինչ չորան ալ աշտարակին սանդուխն
հասեր էին, կախեալ—կամուրջին իջնելուն
ձայնը լսելով դարձեալ կանկ առին :

Երբ բազմաթիւ հեծեալներու ձիոց արու-
սիսնք լսեց, Մանֆրէտ դառնութեամբ ժրպ-
տելով :

— Այ լէ՛ք, ըսաւ :

— Այո՛, պրտաօտխանեցին արտութեամբ :

— Գտա՞ք ձիերը հիմայ :

— Թշնամիք արդէն բակը մտան : Ախտառ-
րութենէն հրաժարելու ես, սեպուհ :

— Թողէ՛ք զիս, աղաղակեց Կիմէլ, խմ կեան-
քս ձեր արեան մէկ կաթիլն խակ չ'արժեք :

Ձիս հոս թողէ՛ք, ու գաք գացէ՛ք : Թո-
ղէ՛ք թշուառ աղքիկ մեր, որ սպառնէսեւ ոչ
բանի մը փափաքը և ոչ երկիւզը պիտի զգայ :

Արե՛ք զիս յայս բանս, իխաւարի, ի մահ :

— Դու ինձ կ'ըսես, Մանֆրէտ, հարցուց
Հենրիկոս :

— Կը խոստանամ՝ ս խորհուրդիս հնազանդիլ :

— Այո՛ :

— Իսկ դու, Մէտայն :

— Ես ալ կը խոստանամ :

— Եթէլ, դու ալ կը հնազանդի՞ս :

— Այո՛, կը հնազանդիմ՝ քեզ, պատասխա-
նեց Եթէլ համակամութեամբ :

— Լառութիւն, ըսաւ սեպուհը, վեր ելնե-
լու վրայ են :

— Բազմաթիւ յամբարացի ստից ձայնը լր-
ուեցաւ սանդխին վարը :

Վիճարանութեան ժամանակը շէր :

Ուստի, առանց խօսք մ'ըսելու, պատմու-
ճանը, գլխարկը և գիմակը հանելով՝ Եթէլը
ստիպեց որ ծպտի :

— Անկախ դատաւորաց շայնեզը գլխարկին
և երկայն պատմուճանին տակ անկարելի էր
ճանչել դառջիկը :

— Չարջոյի սեպուհին դատիկոնին դուռը
բացաւ, և ճամբան ցուցնելով,

— Հիմայ դացէ՛ք, ըսաւ. սանդխին դուռը
ապէկ մը պիտի փակեմ, իսկ դուք փախիք
նոցա՛ դուռը խորտակելու աշխատելուսն ժա-
մանակ : Երթաք բարեա՛ւ :

— Վիճարանութեան ժամանակը շրջապուն

Համար երեք վրիժառուք իրարու ձեռք թոթուեցին :

Ի՞նչ էլ միայն կը վարանէր , բայց հայրն ու եղբայրը քաշեցին հանեցին զնա սենեակէն :

— Հապա դ՛ու , ի՞նչ պիտի ընես , ըստ հեռանալով :

Մանֆրէտ պատուհանը ցուցնելով .

— Սնդուռն է ապաւէնս . պատասխտնեց :

Աշտարակը բարձրացեր է գահավէժի վրայ , որոյ աչքով խորութիւնը հաղիւ հազ կրնար չափուիլ :

Յուսահատ Մանֆրէտը անդուռնդին մէջ նետուելով մեռնելէն զատ ուրիշ ճար չունէր :

Հիմա պատմենք զղեակը տեղի ունեցած եղելութիւնները :

Հովիւներ սեպուհին անկենդան մարմինը տեսնելով զարհուրած՝ փախեր ու ամենուրեք սյդ գոյժը տարածեր էին :

Նոյն ատեն Գարշոյի զղեակին քովէն կ'անցնէին մի քանի ասպետներ՝ որք Բրակա քաջաքէն ելնելով Պավերիայի դքսին կ'երթային : Գեղջուկներուն հետ միացան թէ սեպուհին յիշատակը մեծարելու և թէ նորա մարդասպանները գտնելով սաստիկ վրէժ մը լուծելու դիտումամբ :

Նոցա ձիերնէն իջնելով բերդին գլխաւոր դրոն մերձեանալու ատենը , երեք մարդ տեսան :

երկայն որատմուճան հաղած և սև թաւիչէ
 պիտարկ դրած :

Նոցա՝ Գաղտնի-Ստեփնն դատաւորներն ըւ-
 լալը տեսնելով ըռութեամբ շարուելով ճամ-
 բայ տուին :

Սեպուհին մի քանի ծառայները ուղեցին այն
 խորհրդաւոր օտարախոսներուն վրայ յարձա-
 կիլ, բայց իմաստնախոհ սասկետք փութով ընդ-
 դիմացան նոցա դիտաւորութեանը :

— Չըլլայ որ այդ մարդոց դպչիք, վասն զի
 նոցա երեկը միշտ մեծ եղեռնաւորի մը սրտ-
 ժուիլը կը գուժէ :

Իւրաքանչիւր ոք յայնժամ սեպուհին անկեն-
 դան մարմնոյն վրայ դարձուց աչերը : Բայց
 Պոհեմիացի սասկետներէն մէկը պրոցեց որ սե-
 պուհն Սնկախ-Գոտաւորաց ձեռքով չէր ըս-
 տանուած, վասն զի մահտառու երկաթը վէր-
 քին մէջ չէր թողուած :

Ուստի ամեն մարդ համոզուեցաւ որ Սե-
 պուհն սպաննող մարդուն համար միայն Գաղտ-
 նի-Ստեփնն դատաւորքն ի դղեակս եկեր է-
 ին . . . :

Մարմինը տարին մեծ սրահն, ուր որ սե-
 պուհը երբեմն տօնախմբութեանց և շքեղա-
 շուք հանդէսներու կը նախադահէր :

Գարշոյի դղեակին երկցը մերձեցաւ մեռե-
 լոց աղօթքը գրուցելու համար :

Հազիւ մի քանի խօսք արտասանեցէր, սե-
հա մէկուն յամբաճայն կրօնական երգ մը նը-
ւագելը լուեցաւ քովի սենեկէն :

Հանդիսականք ողջոյն սասանեցան և վերա-
յիշեալ Պոհեմիացի սասկեան ամենէն աւելի
այլայլեցաւ :

Դստող արիական ձայնը հեռուեալ երգը
կերպէր :

« Գիշերն՝ իւր ընկեացից ո՞ր սասիճանին հա-
սերէ . մահադ ոյժ թռչո՞ւնը թէ առաւօտեան
հաւն երգէ ջրոց վերայ : Դուսի՞նը թէ արշա-
լոյսը լուսաւորէ զերկին : »

Այն՝ Անկախ—Գառաւորաց երգն էր՝ որ
մէկէն ի դատ, ամեն հանդիսականաց համար
անհասկնալի էր :

Պոհեմիացի սասկեան այն ընկերութեան
անդամներէն մին բլլալով՝ այն երգը լսելուն
պէս իմացաւ փոանդ ի մէջ եզող եզրօրն օգնու-
թիւն խնդրելը, ուստի, հեռուեալ կերպով
արտաստիսանեց :

« Պաւարն եւեթ ծածկէ պրնութիւն լճին .
եզերաց վրայ հսկող թռչիւն ջկայ, հասնցն
տինզերաց մէջ ձայն մի եւեթ կը լսենք՝ որ
արդարութիւն կը խնդրէ : »

Այս տարօրինակ տեսարանին ամեն ահա-
նասեալքը սարտափելով կը նայէին սասկեանին :

Յանկարծ աշտարակին դուռը բացուելով

Մանֆրէտ երևցաւ դունսթափ, սպառնալից կերպարանաւ և դաշոյնն ՚ի ձեռին :

Ուղղապէս մարմնոյն քով երթալով հանդիսաւոր ձայնով մը ըսաւ :

— Յանուս Սրբոյն Ատենի սպաննեցի գրեզ, էթէլ տը Մէսայնը առևանդելուդ համար :

Եւ որպէս զի ամեն ոք զիտնայ թէ ոչք պատուհասեցին գրեզ, վէրքիդ մէջ կը թողում գդաշոյնս :

Երկաթը ննջեցելոյն կուրծքը միտէն յետոյ՝ յամբարայլ հեռացաւ վսեմական յանդրդնութեամբ, սարսափած, ապշած հանդիսակաւնաց մէջէն :

Պօհեմիացի ասպետներն ալ ընդ հուպ դրդեակէն դուրս ելան :

Սեպուհին սպասաւորներն իսկ չ'իշխեցին, իրենց աիրոջը անկենդան մարմնոյն քով ընդ երկար կենալ ու փախան դացին :

Գիշերն երբ վրայ հասաւ, երէցը՝ որ միայնակ մտացած կ'աղօթէր, քաջութեամբ և բարեգործութեամբ Վարչոյի վերջին սեպուհը նորա նախնեաց դերեզմանը իջնուց :

Նոյն օրէն սկսեալ, ա'լ Մէսայնի սեպուհին, Հէնրիկոսի և Մանֆրէտի վրայ յիշատակութիւն մը չտեսնուիր պատմութեանց մէջ :

Մանֆրէտ իւր Գրօնշթատի կալուածները ուրիշին լքանելէն յետոյ, պատերազմներով

հեանքն անցուց և գուցէ իտալիոյ մէջ ընտ
պաննուեցաւ :

Իսկ Էթէլ, Մանֆրէտի երթալէն յետոյ չը-
կրցաւ ապրիլ, ու մեռաւ :

Ինչպէս որ ներկայ պատմութենէս կը տես-
նուի, վրէժի նշդրութիւնը Հատուցման տեղը
չբռնէր, սնոր Համար Սնկախ-Գատաւորնե-
րու արդարութիւնն յաճախ անպտուղ եղեր է:

Վ. Ե. Բ' Զ

Գրքիս մի քանի բառերու և յատուկ
անուանց վրայ մասնաւոր տեղեկութիւն
տալը կարեւոր դատելով, հարկ տեսցինք
հետեւեալ հինգ ծանօթութիւններն ա-
ւելցնել :

Ա.

Տիւտոնիա .— Պալթիկ ծովուն ափանց վը-
րայ բնակող և այլ Գերմանական ժողովուրդ-
ներն առ հասարակ «Տիւտոնք» անուամբ ծա-
նուցեալ ըլլալով, Գերմանիան ալ «Տիւտոնիա»
կոչուեցաւ :

Տիւտոնք, կիսբրայւոց հետ Գանուբ գետին
անդին անցան Քրիստոսի 112 տարի առաջ :
Տիւտոյ ուրիշ ժողովրդոց հետ միանալով Գալ-
լիոյ մէջ Հռովմացեաց շատ անգամ յաղթե-
ցին (111—126 Ք. Ա.) . բայց Գոդանոս գե-
տին միւս կողմը Մարիոս զօրավարը նոցա եր-
կաւ բանակներուն մեծ ջարդ տալով բոլրով
փին յաղթեց նոցա զօրութեանը :

Բ.

Գլորիթգո .— Այս Գերմանացի հաշակաւոր
բերթողը Մարտոնիոյ Քեպէմպուրի քաղաքի

Տնու 1724ին , ու մեռաւ 1805ին : Եկեղեցա-
կան վիճակն ընտրեր էր : Մեսիա անուն բա-
նաստեղծական փառամանութեամբ մեծ համ-
բաւ ստացաւ : Բաւական ժամանակ ՚ի Քո-
րէնհակ բնակեցան , ուր որ Փրէթէրիկոս Ե-
թադաւորը թոշակ կապեր էր իրեն : 1771ին
Համպուրկ անցաւ , ուր և մեռաւ : Իւր վերո-
յիշեալ երկասիրութիւնը քսան երդէ բազկա-
նալով մաս առ մաս հրատարակուած է մեծա-
նուն քերթողին կենդանութեան ժամանակ :
Իւր աշխատասիրած տաղերը աւելի վառա-
ւորեցին զինքը քան ուրիշ ամեն քերթ ութիւնք
որք են . « Եղերերգք » , երեք հատ « Ողբեր-
դութիւն » . ևն . : Չերմանական լեզուն կա-
տարելով թեանը օղտակար կերպով հետամու-
տեցաւ :

Գ.

Մէօթէ . — Տնու ՚ի Տրանքֆորթ (Մայնի-
փրայ) 1749ին : Մանօթացաւ 1771 ին իւր
վերթէր անուն հրաշալի վիպատանութեամբը
Ասոր վրայ վայժօտս երիտասարդ դքսին պաշտ-
պանութեանն արժանացաւ : Եւ յիշեալ իշ-
խանին դքսութեան պաշտօնեայներէն մին ե-
ղաւ երկար տարն : Տրանսպի մեծ յեղափո-
խութենէն առաջ մի քանի հւշակաւոր ողբեր-

դ ութիւններ հրատարակեր էր : Այնուհետև ,
բոլոր Եւրոպան գրաւող քաղաքական և պա-
տերազմական ընդհանուր պազմանց ժամա-
նակ , իրեն աշխատասիրած հիանալի երկա-
սիրութիւնները Չերմանիան սղջոյն ապշե-
ցուցին : Հասկ ուրեմն Ֆաուսթ անուն յոյժ
ծանուցեալ անսահման թատրերդ ութեամբն
իւր հայրենեաց ամեն հեղինակներն ալ գե-
րազանցեց :

1807ին մեծն Ֆարսէնն պատուոյ լիզնովի
մեծ — լաաչը սրարդեւեց ի մեծ տրանս Աթթէի
անսահման հանձարին : Չերմանիոյ պատե-
րազմաց ժամանակ , կամ երախտադիտու-
թեամբ և կամ այլ և այլ պատճառով հայրեն-
եացը թըշնամեոյն դէմ անտարբերութիւն
ցուցնելուն համար՝ սպղակկցբը շատ մեղոյ
րեցին գինքը : Մինչև մահն անդադար գրեց :
ոչ միայն մատենադրական այլ և գիտու-
թեանց վերարերեալ դանադան երկասիրու-
թիւններ : Մեռաւ 1832ին 83 տարեկան հա-
տակին մէջ : Չերմանիոյ գլխաւոր հանձարաւոր
հեղինակներէն մին եղած է Աթթէ , որ բա-
նաստեղծութեան մէջ նախնի քերթողաց հա-
ւատար կըլթուի . իսկ արձակ գրութեանց մէջ
նմանը չունի : Ախաւթեան մտին դարձի բաղ-
մաթիւ գլուտերու քով իւր անունն ալ յա-
ճախ յիշուեր է :

Բ.

Ի՞նչ—Պրուա . — Այս գաղտնի ընկեր-
ութեանս նպատակն էր ներքին յայտնութեան
ձեռքով բնութեան գաղտնեաց տեղեակ լի-
նել : Կը կարծուի որ 1416ին յ. — վարանթէն
անուն մէկը հիմնած կըլլայ զայս : Ընկերակ-
ցութեանս անդամները կը ֆանային մարդկու-
թեան կարևոր եղած գիտութիւնները կատա-
րելագործել : Բայց ժամանակ անցնելէն յե-
տոց , մտութեան ևն . հաւատ ընծայելուն
համար , շաղակրատ համարուեցաւ յո՞ւ վար-
կերնին կորուսին :

Ե.

Միտի—Տօմինիլի . — (Աւաքեալը տեսն)
Այս անուամբ կը կոչուէին փրանկ թագաւո-
րաց երկրորդ հարատութեան ժամանակ սր-
բայից զրկած նուիրակները , որք , գաւառ-
ներուն մէջ , դքսերու և կոմսերու վարքը
բնեւորով , թագաւորին անկ եղող դատերու
փրայ ալ վճիւ կուտային :

720

2013

Յ Ա Ն Կ Գ Ր Ո Ց

Լամբնէ, Բանք հաւ . Գին $\frac{1}{4}$ Մէճիտ :

Նոր Դաս Աղղ . Պատ . » 5 Ղրշ .

Վ . Հ . Քրս . Նւլատ . » $\frac{1}{4}$ Մէճիտ :

Գաղանի Ատեան , Անկախ Դատաւորաց .
Գին $\frac{1}{4}$ Մէճիտ .

» Արարատաց Բաժանորդաց համար ,
Գին 4 Ղրշ .

Մ Ա Մ Լ Ո Յ Տ Ա Կ

Լամարթիկն . Մահ Մոկրատաց .